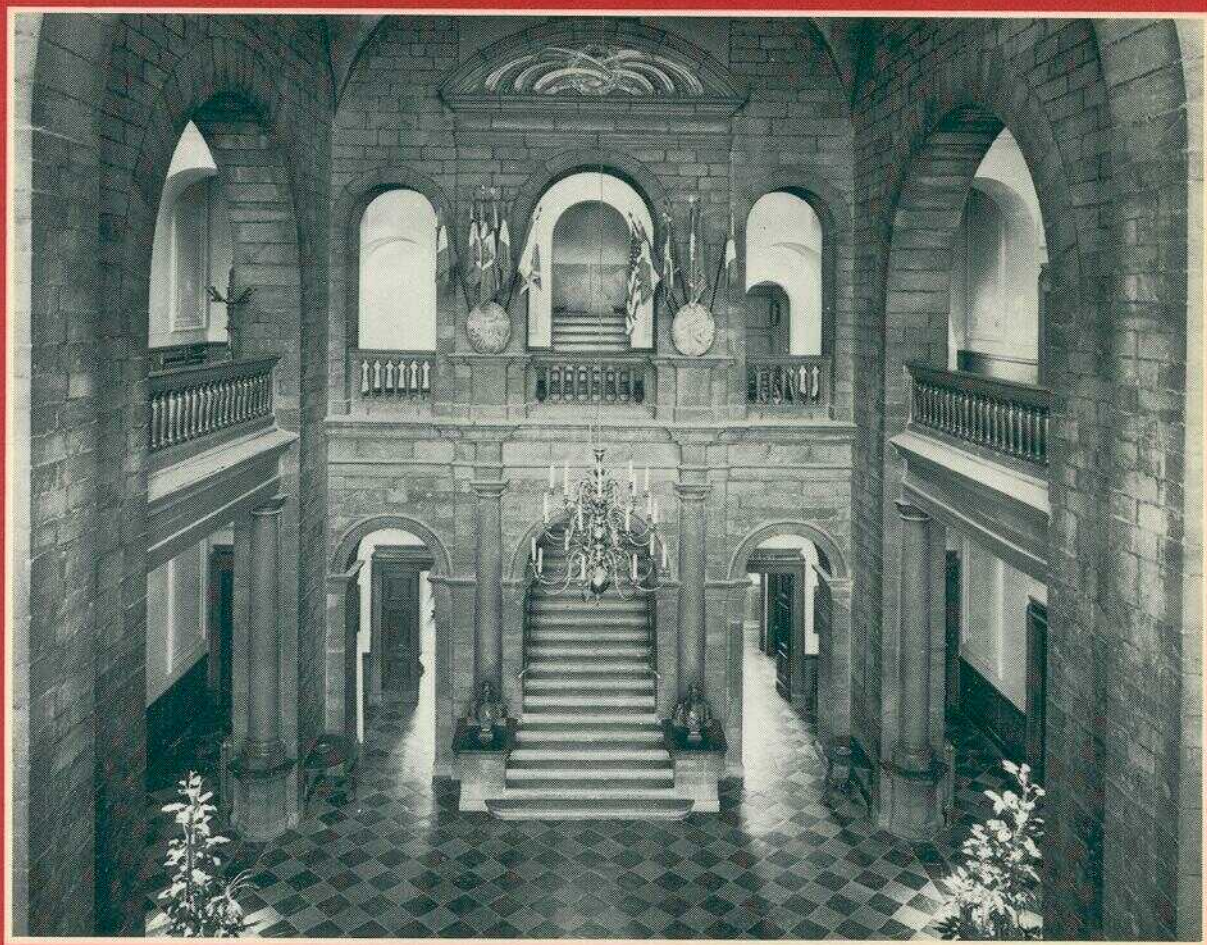

BULLETIN

JAARGANG 85

NUMMER 4, 1986

KNOB

KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

DE WALBURG PERS

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

Opgericht 17 januari 1899
Beschermvrouwe H.K.H. Prinses Juliana

BESTUUR

S. Buddingh', voorzitter
H. J. Jurriëns, secretaris, p/a Huis de Pinto,
St. Antoniebreestraat 69, 1011 HB Amsterdam
mr. G. A. A. Conyn, penningmeester, Wilhelminapark 60,
3581 NP Utrecht
drs. Ch. Dumas, drs. U. F. Hylkema, drs. P. L. Kan-van
Dishoeck, drs. T. A. S. M. Panhuysen, drs. M. A. Prins-
Schimmel, drs. J. F. van Regteren Altena, drs. W. F. Renaud,
ir. N. C. G. M. van de Rijt, drs. M. L. Stokroos, ir. F. W. van
Voorden.

BULLETIN KNOB

Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige
Bond, tevens Orgaan van de Rijksdiensten voor de
Monumentenzorg en voor het Oudheidkundig Bodemon-
derzoek.

Het Bulletin KNOB verschijnt in vijf afleveringen per jaar.

REDACTIE

ir. A. van Drunen, drs. Ch. Dumas (voorzitter redactieraad),
drs. M. de Haas, mr. J. Korf, drs. A. J. C. van Leeuwen,
drs. J. R. Magendans, prof. dr. J. G. N. Renaud, drs. C. Rogge,
drs. A. G. Schulte (vanwege de Rijksdienst voor de
Monumentenzorg), drs. H. Stoepker, dr. H. A. Tummers
(eindredacteur), drs. C. C. S. Wilmer, H. J. M. Zantkuyl.

SECRETARIAAT

Bureau KNOB, Huis de Pinto, St. Antoniebreestraat 69, 1011
HB Amsterdam, tel. 020-277706. Geopend 's maandags en
's woensdags van 9-17 uur.

Aanmelding als lid, opgave van adreswijziging of van
beëindiging van het lidmaatschap voor 1 december te zenden
aan het secretariaat.

Het lidmaatschapjaar loopt van januari tot en met december.

Jaarlijkse contributie (Bulletin inbegrepen):

- lid KNOB f 65,-;
- instelling, vereniging enz. lid KNOB f 100,-;
- jeugdlid tot 27 jaar f 40,-

De leden ontvangen in het begin van het jaar een
acceptgirokaart.

Postgiro 140380 ten name van de KNOB te Utrecht.

Losse nummers en banden

- Losse nummers f 15,- per aflevering (voorzover
voorradijg);
- banden: prijs op aanvraag.

Losse nummers verschenen t/m 1985 en banden uitsluitend
verkrijgbaar bij het secretariaat.

Losse nummers verschenen na 1 januari 1986 verkrijgbaar in
de boekhandel of rechtstreeks bij De Walburg Pers, Postbus
222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522.

Advertenties

Informatie en tarieven zijn verkrijgbaar bij De Walburg Pers,
Postbus 222, 7200 AE Zutphen, telefoon 05750-10522*
ISSN 0166-0470

INHOUD

<i>K. A. Ottenheyn,</i> De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Pieter Post te Maastricht	145
<i>R. Stenvert,</i> Het Penninckshuis te Deventer Onderzoek naar de achtergronden van gebouw en restauratie	161
Boekbesprekingen	184
KNOB Nieuws van de bond en actuele informatie	187

Afbeelding omslag:

*De hal van het stadhuis te Maastricht. Detail van afbeelding 8
op pagina 158*

© 1986 KNOB, AMSTERDAM
DE WALBURG PERS, ZUTPHEN

*Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of
openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie,
microfilm of op welke andere wijze ook zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.*

*No part of this book may be reproduced in any form, by
print, photoprint, microfilm or any other means, without
written permission from the publisher.*

DE BOUWGESCHIEDENIS VAN HET STADHUIS VAN PIETER POST TE MAASTRICHT

Het bouwen van een nieuw stadhuis was ook in de 17e eeuw een veelomvattende bezigheid. Zowel voor als tijdens de uitvoering hebben zich meer mensen met de bouw beziggehouden dan alleen de architect, waardoor het uitgevoerde werk vaak verschilt van de oorspronkelijke plannen. De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Pieter Post te Maastricht (afb. 1) is zorgvuldig gedocumenteerd in de notulen van de raadsvergaderingen. Hierdoor bestaat de gelegenheid kennis te nemen van de diplomatieke en financiële voorbereidingen en van de diverse problemen en intriges tijdens de bouw van een stadhuis in de 17e eeuw. Er blijkt tijdens de negen jaren die tussen het ontwerp en de voltooiing van het gebouw liggen, zoveel aan het oorspronkelijke plan te zijn gesleuteld dat voor de bestuuring van het werk van Post zijn eigen gravures het waardevolst blijven.¹

*Trajectum Neutri Dominus, sed paret utrique
(Een Heer, geen Heer; twee Heren, een Heer)
Devies van de stad Maastricht tot 1794*

De tweeherigheid van Maastricht, de in 1284 geformuleerde gelijkwaardige verdeling van de rechten in de stad tussen de Prinsbisschop van Luik en de Hertog van Brabant, kwam zowel in de samenstelling van de bevolking als van de magistratuur tot uiting. Daarbij dient vermeld te worden dat de rechten van de Hertog van Brabant in 1506 op de Spaanse Koning en in 1632 op de Staten Generaal waren overgegaan. Gelijke rechten voor beide heren hield geen territoriale scheiding van de stad in maar een verdeling van de burgers in twee nationaliteiten, te weten Brabants en Luiks.² Deze scheiding zette zich in de samenstelling van de magistratuur voort waarbij het bestuur gezamenlijk geschiedde en de rechtspraak voor beide nationaliteiten gescheiden.

Hoe de magistratuur in de 17e eeuw was samengesteld is ons door het in 1665 opgetekende *Recueil der Recessen* overleverd.³ De magistratuur bestond uit de Divies Raad (het Luikse en Brabantse Hooggerecht voor criminele zaken) en de Indivies Raad (het gezamenlijke Laaggerecht voor civiele zaken). Het Hooggerecht bestond uit twee Hoogschouten, twee maal zeven Schepenen en twee Peymeesters, gescheiden in een Luiks en een Brabants Hooggerecht die ieder apart optraden. Het Laaggerecht bestond uit twee Burgemeesters en twee maal vier Gezworenen. In dit Laaggerecht waren de functies ook precies over beide nationaliteiten verdeeld maar men vergaderde altijd gezamenlijk. Hoog- en Laaggerecht samen vormden het stadsbestuur dat ook altijd indivies naar buiten optrad. Eens in de twee jaar werd de gehele magistratuur met uitzondering van de Hoogschouten, die voor het leven benoemd waren, door twee vertegenwoordigers van elke Heer vernieuwd.⁴

Voor het gereed komen van het stadhuis van Pieter Post waren de verschillende stedelijke bestuursorganen over drie centra verspreid: het Dinghuis voor beide Hooggerichten, de Lanscroon waar de Burgemeesters en de Gezworenen zetelden en de derde zetel van het stedelijke gezag was de Lakenhal op de Markt

* De auteur studeerde Kunstgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit van Leiden. Momenteel is hij verbonden aan het Prentenkabinet/Kunsthistorisch Instituut aldaar, waar hij een proefschrift voorbereidt over Philip Vingboons. Het hier gepubliceerde artikel is de met een gedeelde tweede prijs bekroonde inzending voor de KNOB-lustrumprijsvraag van 1984.

1 Zie voor een analyse van het gebouw en de verschillen met de prenten van Post ook, van dezelfde auteur, 'Het stadhuis van Pieter Post te Maastricht', in *'Een seer magnifick Stadthuys'. Tien studies over de bouw en de inrichting van het stadhuis te Maastricht*. Leiden/Delft (Stichting Leids Kunsthistorisch Jaarboek) 1985, 35-58..

2 Over de tweeherigheid, zie P. J. H. Ubachs, *Twee heren, twee confessies*. Assen 1975 (dissertatie Nijmegen). Over de geschiedenis van Maastricht in de 17e eeuw: W. Jappe Alberts, *Geschiedenis van beide Limburgen*. II, Assen 1974, hoofdstuk 1 (1632-1663) en Ch. Thewissen, 'Het Hollandsche tijdperk te Maastricht', *Publ. Soc. Hist. & Arch. d. l. Limbourg* 76 (1940), 167-242. H. H. E. Wouters, 'Het Limburgs Maasdal gedurende de 80jarige en 30jarige oorlog, met inleiding en vervolg 1543-1663', *Limburgs Verleden*. Heerlen 1967, 265-411.

3 *Recueil der Recessen wegens beijde de genaedige Heeren ende Prince... in den Jaere 1665*. Maastricht 1665 (editie 1719 bij Lambert Bertus).

4 Voor de verschillende magistratuursceremoniën, zie H. H. E. Wouters & A. Minis, *Het Stadhuis van Maastricht*. Maastricht 1964.

Afb. 1. Het stadhuis van Pieter Post te Maastricht, 1659-1685 (foto F. Lahaye, Maastricht).

(afb. 2). Dit was een laat-middeleeuws complex met onder andere een belfort waarin het stadsuurwerk was ondergebracht. Naast economisch centrum was de Lakenhal in belangrijke gevallen ook de zetel van de magistraat gezamenlijk. Het plan om hier een nieuw stadhuis voor de gehele magistraat te bouwen sloot zinvol bij deze oude traditie aan toen de slechte staat van alle drie genoemde gebouwen een nieuwe oplossing noodzakelijk maakte.⁵

Het begin; de keuze van de architect

De Gevangenpoort op de Markt, de militaire gevangenis, was in het begin van 1655 nog als zodanig in gebruik hoewel dit gebouw waarschijnlijk in een even vervallen toestand verkeerde als de Lakenhal. Op 5 januari 1655 verzocht de militaire gouverneur, Rijngraaf van Salm, via burgemeester De Grati, het stadsbestuur om toestemming het militaire gevang naar een toren van de St. Pieterspoort te mogen overbrengen. De magistraat verleende deze toestemming en besloot tegelijk de gevangentoren op de Markt af te breken.⁶

De grote hoeveelheid bruikbare bouwmaterialen die na de sloop was overgebleven, was mede een aanleiding om op 31 mei 1655 het oude idee van een nieuw stadhuis weer op te pakken daar ook de oude magistraatsgebouwen, die nu in een zeer slechte staat verkeerden, op geen enkele wijze aan de groeiende behoefte aan representatie van de regenten konden voldoen: *Mits de caduciteit van de tegenwoordigen stadthuysen ende bij occasie van menichte van materialen resterende van die gedemolieerde gevanghene poorten, geconsidereert oock dat de reparatie van de vs. stadthuysen veele duysenden sal comen te bedraegen ende nogtans niet anders en sullen sijn als oude ende ruijne dreigende huysen, gelegen op onbequaeme plaetschen, oock onversien van ellicke caemers en retraits als dese stadt vereijset soo tot het houden van secretarijen, legering van gevangenen en andesints. Is met gemeijne stemmen naer rijpe deliberatie verdraeghen aen beijde de Gen. heeren en de Prince de vs. redenen te verthoonen, met bede van octroij ten eijnde van opbouwen van een nieuw stadhuys op den merckt, aldaer die Halle is staende . . .*⁷

Deze octrooien werden echter pas twee jaar later aangevraagd. Waarschijnlijk heeft men zich eerst met de verdere ontruiming van de Markt bezig gehouden. Dit is namelijk zeer 'geruisloos' gebeurd: over de afbraak van de oude stadsmuur en de Lakenhal wordt niets vernomen. In 1658 zal echter opeens de afbraak van het belfort, als laatste rest van de Lakenhal, ter sprake komen.

Het eerste dat de magistraat waarschijnlijk heeft gedaan, is het geven van de opdracht om een nieuw stadhuis te ontwerpen. Op 6 maart 1656 beschikte

men in elk geval over ontwerptekeningen, er is dan al sprake van het . . . *emploeijeren tot fundamenten van een nieuw stadshuys volgens modellen daer van sijnde*.⁸

Pieter Post zal pas op 5 oktober 1657 voor het eerst als architect van het Maastrichts stadhuis expliciet worden genoemd maar daar er in de tussentijd nergens sprake is van een nieuw plan of een wisseling van architect, kan men aannemen dat de magistraat in de tweede helft van 1655 de opdracht aan Pieter Post had gegeven.

De roem van het Amsterdamse stadhuis dat in de zomer van 1655 ingewijd werd zal ook tot de regenten van Maastricht zijn doorgedrongen en met de roem ook enige notie van de nieuwe stijl in Holland, het classicisme. Het is dus begrijpelijk dat de Maastrichtse magistraat, die zich waarschijnlijk maar al te graag aan haar voorname Hollandse collegae wilde spiegelen, haar nieuwe stadhuis ook graag in die moderne en vooral zeer voorname stijl uit Holland ontworpen wilde hebben.

Burgemeester De Grati heeft waarschijnlijk het voorstel gedaan om Pieter Post te vragen een ontwerp te maken en dit voorstel kan hem indirect of direct aan de hand zijn gedaan door Constantijn Huygens. Johannes Baptist De Grati (1605-1662) had van alle magistraatsleden de beste connecties in Den Haag en wellicht toegang tot de kring van Constantijn Huygens.⁹ Wanneer er belangrijke Maastrichtse aangelegenheden in Den Haag moesten worden bepleit was hij het die daartoe werd afgevaardigd.

Het is bekend dat Constantijn Huygens Pieter Post in 1655 in Leiden als stadsarchitect trachtte te laten benoemen: . . . *Nu de stadsarchitect Gravesande van zijn post is ontslagen, moet de Leidsche Magistraat Pieter Post kiezen, naar mijn oordeel, den besten architect in ons land en een geschikt man. Kunt gij daartoe ook meewerken? Er zijn zeker wel invloedrijke menschen in Leiden, die in deze zaak willen helpen*.¹⁰

5 Het Dinghuis: *Monumenten van Geschiedenis & Kunst: Maastricht*. I, Maastricht/Den Haag 1926-'53 (editie Arnhem 1974), pp. 110-118. Over de Lanscroon: Wouters & Minis, *op. cit.*, 5, 6. Over de Lakenhal: Wouters & Minis, *op. cit.*, 6. Al in 1593 klaagt men over de slechte staat waarin de bestuursgebouwen verkeren en vat men het plan op om de Lakenhal gedeeltelijk te verbouwen (G.A.M. Oud Archief, Raadsverdrag 24 juli 1593).

6 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 415: '... Is verdraeghen die redelijke begeerte van de heere Rijngraeve hierinne te achtervolgen ende t saemen den gevanghentoren op de markt te demoleren . . .'

7 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 430-431.

8 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 467.

9 J. Verzijl, 'Een glasraam van het echtpaar J. B. de Grati-Olislagers', *Limburgse Leeuw* II (1963), 9-13 en Wouters & Minis, *op. cit.* (noot 4), 21.

10 Worp, *De Briefwisseling van Constantijn Huygens*. 5, 's-Gravenhage 1916, nr. 5389: Brief aan J. Golius d.d. 29 jan. 1655.

Afb. 2. De Spaanse Furie van 1576 op de Markt met de Gevangendoort (links) en de Lakenhal met het Belfort (midden). Gravure van F. Hogenberg, 1588, 204-271 mm (GAM 180).

De invloedrijke mensen in Leiden zouden in elk geval niet genoeg helpen want Post werd geen stadsarchitect. Het is echter goed mogelijk dat de invloedrijke mensen in Maastricht door een gelijksoortige aanbeveling van Huygens Pieter Post hebben voorgedragen. En als De Grati geen direct contact met Huygens gehad had dan zou het advies van Huygens via een nog belangrijker persoon in Maastricht de magistraat bereikt kunnen hebben, namelijk via de gouverneur Frederik Magnus, Rijngraaf van Salm, waarvan bekend is dat hij goed bevriend was met Huygens¹¹ en aan wie hij in juni 1655 schreef: ... *Ik hoop U spoedig werkelijk eens een dienst te kunnen bewijzen.*¹²

Later, bij een andere moeilijke beslissing, namelijk over de plaatsing van het stadhuis, was het o.a. de gouverneur die de magistraat adviseerde. Het is mogelijk dat hij al eerder adviezen aangaande het nieuwe

stadhuis had gegeven, met name bij de keuze van de architect.

Op 12 januari 1657 werd het besluit om de fundamenten van het nieuwe stadhuis te leggen herhaald¹³ maar voordat men hier aan kon beginnen zou men eerst nog toestemming voor de nieuwbouw en de verkoop van de oude gebouwen van beide heren moeten verkrijgen.

11 Worp, *De Briefwisseling van Constantijn Huygens*. 5. 's-Gravenhage 1916, nrs. 5378, 5586, 5608, 4986, 5377, 5415, 5542, 5545, 5612.

12 Worp, *De Briefwisseling van Constantijn Huygens*. 5. 's-Gravenhage 1916, nr. 5415, brief d.d. 11 juni 1655.

13 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 512.

De octrooien

Op 11 juni 1657 besloot de raad bij de Staten Generaal en de Prinsbisschop het octrooi aan te vragen om de oude magistraatshuizen te verkopen ten bate van een nieuw stadhuis waarbij men als redenen opgaf dat . . . *de gevanghene personen deser stadt niet bequaelijck er kunnen worden gelegert, ende veele andere publicque functies niet wel waargenomen kunnen worden bij faulte van bequame plaetsche* . . .¹⁴

Hoewel het raadsverdrag alleen de Liebaart noemt, moeten in de verzonden brief ook de andere huizen genoemd zijn, gezien de resolutie van de Staten Generaal van 16 juli 1657 waarin het verzoek om zowel de Liebaart, Lanscroon als Dinghuis te mogen verkopen behandeld werd. De Hoogmogende heren besloten echter nog niets en verzochten eerst de geschatte opbrengst van de oude huizen alsmede een begroting en een model van de nieuwbouw over te zenden.¹⁵ Tijdens de vergadering van 30 juli 1657 in Maastricht besloot men aan genoemde wensen te voldoen en waarschijnlijk om nog meer indruk te maken besloot men tevens een maquette van het nieuwe stadhuis te laten maken¹⁶ die 'beneden' (= stroomafwaarts) bij Pieter Post werd besteld.¹⁷ Post liet deze maquette mogelijk vervaardigen bij Nicolaes Frederick Mulder, de castelein van Johan Maurits van Nassau-Siegen die al eerder maquettes gemaakt had van Paleis Honselaarsdijk en Huis ten Bosch voor respectievelijk *f* 553 en *f* 50.¹⁸

Oud-burgemeester De Grati, nu weer schepen, werd op 9 augustus 1657 voor een half jaar naar Den Haag gezonden om *tollen en andere stadtsaecten waer te nemen*.¹⁹ Deze andere zaken waren o.a. de verdere voorbereidingen voor de bouw van het nieuwe stadhuis. Op 4 september verleende de Staten Generaal naar aanleiding van een verzoek van De Grati de toestemming voor de nieuwbouw.²⁰ De maquette die op 30 juli in Den Haag besteld was zou misschien al klaar kunnen zijn geweest en op de genoemde vergadering van 4 september aanwezig zijn geweest. Een maand later was die maquette in ieder geval in Maastricht want op 5 oktober werd magistraatslid Slangen naar Luik afgevaardigd om . . . *t model van een nieuw stadthuijs, beneden geingeneert, door den architect Post ende door haere Ho: Mo: geapprobeert, te verthoonen aen de Secrete Raedt van sijne hoogheijt van Luijck ende van de selve model approbatie te versorchen*.²¹

De Grati, die nog in Den Haag zat, werd tegelijk opgedragen de kosten van deze maquette met Post te verrekenen.²² Het verschuldigde bedrag, *f* 345, moest hij zelf voorschieten en pas na zijn terugkeer in Maastricht kreeg hij dit, samen met andere onkosten, terugbetaald.²³

Blijkbaar deed de maquette goede diensten in Luik

want op 15 oktober gaf Maximiliaan Hendrik van Beieren, Keurvorst van Keulen en Prinsbisschop van Luik zijn toestemming tot de nieuwbouw en het verkopen van de oude gebouwen.²⁴ De maquette werd later in de bibliotheek van het stadhuis, op de bovenverdieping, geplaatst en werd in 1794 door een ingeslagen Franse bom verwoest.²⁵ Nu de vereiste octrooien waren verkregen zou met de wettelijke voorbereidingen van de bouw kunnen worden begonnen.

De bouwcommissie

Ongeveer een jaar na het verkrijgen van de toestemming tot nieuwbouw, op 24 september 1658, werd een commissie ingesteld, bestaande uit de beide hoog-

14 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 523.

15 ARA 1e Afd. Resoluties Staten Generaal, 16 juli 1657. Zie ook: A. J. A. Flament, 'Korte Inhoud van de resolutiën der Staten Generaal . . . gezonden aan de Commissarissen Instructeurs . . . (1632-1699)', *Publications* . . . 50 (1914).

16 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 530: '30 juli 1657: "Bouwen van het nieuwe Stadthuijs". Mede werende gelesen ende gereproduceert de missive respectie van beide de Gen: heeren en de Prince nopende het bouwen van t Stadthuijs, als mede de afteekeinghen van dijen. Is goet gevonden ende (verdragen) 't model te doen vervaerdighen ende de staat te presenteren wat het opbouwen van dijen sal comen te beloopende ende wederom wat de erve van den Luipaert, Lanscroon ende Dinghuis bij vercoep zullen naar overslach comen wuijtt brenghen'.

17 Raadsbesluit 5 oktober 1657, zie noot 22.

18 ARA, NDA, Orden. 735 fol. 336. Cit. v. Slothouwer, *De Paleizen van Frederik Hendrik* . . . , 271: ' . . . te betalen aen Nicolaes Frederick Mulder, casteleyn vant huijs van Sijn Gen. Graeff Maurit, de somme van vijffhondert drienvijffich car. gul. ter sake van een model van den huijse van Honscholredijck, bij hem gemaect ende geleverd ten dienste van Sijne Hooch in den jaere 1639 . . . '. ARA, ND Raad. Hingman 1954, klapper I 175/I 176, eerste afd. Inv. nr. 579, 'Depeches' Amalia van Solms: 'Haere Hooch ordonneert hiermede Dirck van Baersenburg te tellen aen Nicolaes Frederick Muller, Casteleijn van Grave Maurits van Nassau, de somme van vijffich Car. gul. die Haer Hooch hem tot een vereeringe is schenckende . . . Actum s'Gravenhage 13 february 1646'. (Betreft: Huis ten Bosch). Vriendelijke mededeling van J. J. Terwen.

19 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 532.

20 ARA, 1ste Afd. nr. 3263, 4 september: 'Is ter vergaderinge gelesen de Requeste van Jan Baptista de Grati, Out burgemeester ende Gedeputeerde der Stadt Maestricht, versoekende consent totten opbouw van een nieuw stadthuijs aldaer . . . '.

21 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 538.

22 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 538: 5 oktober 1657: 'Eens gelijk is geresolveert aen den heere Oudt-Borgemr. de Grati varen-de in 's Gravenhaege te schrijven dat hij tot . . . stadtsprofiijt accorderde over dij salaris van den Architect Post ende den selve voldoen'.

23 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 552-553: 8 april 1658: 'Te betalen aan Burgm. de Grati . . . item 345 gld van verschoten geldt aent model van t Stadthuijs . . . '.

24 G.A.M. Oud Archief nr. 280.

25 M. van Heylerhoff, 'Nouvel Hôtel de Ville', *Jaarboek voor het Hertogdom Limburg* (1850), 247-270, p. 268: 'Le modèle en bois de l'hôtel de ville, que l'on y conservait, fut écrasé en cette circonstance par la chute d'une poutre'.

schouten, burgemeesters, peijmeesters en de stadsbouwmeester. Deze commissie moest beginnen met het verzamelen van de nodige bouwmaterialen.²⁶ Stadsbouwmeester in deze tijd was Cornelis Pesser die in 1608 in Zaltbommel geboren was en sinds 1645 burger van Maastricht. Vanaf augustus 1658 was hij ook gezworene in de Indiviese Raad.²⁷

Nadat deze topzware commissie was ingesteld werd eindelijk met het treffen van voorbereidingen voor de bouw begonnen. Het werk werd niet uitbesteed maar de bouwcommissie stelde zelf de verschillende ambachtslieden aan. Als eerste werd Aerdts Moors uit Canne als leverancier van mergelstenen voor de fundamente gecontracteerd voor *f* 6 per 100 stuks.²⁸

Op 4 november 1658 werd Phlip d'Ardenne als steenhouwer van de Naamse steen aangenomen. Voor een halve rijksdaalder per dag zou hij de stenen moeten teekenen ende bebouwen volgens modelle²⁹ waarmee hij dus direct verantwoordelijk werd voor de uitvoering van het ontwerp. Deze Phlip d'Ardenne was toen circa 40 jaar en afkomstig uit de streek van Namen. In 1660 zou hij burger van Maastricht worden en na de bouw van het stadhuis hield hij zich vooral met het onderhoud aan de vestingwerken bezig en na de Franse inval van 1672 werkte hij aan de muur langs de Maas en leidde hij het herstel van de Maasbrug. Uit al deze zaken mag blijken dat hij het werk aan het stadhuis naar alle tevredenheid had uitgevoerd. Hij stierf op circa 81-jarige leeftijd in 1699.³⁰

Op 12 december 1658 werden bij Jan Rasquin en Nicolaas Poulen, kooplieden in Naamse steen, *hondert voeten waterslag* besteld, alsmede *cassijen, poorten werck en anderssints* . . .³¹ Stadstimmerman in die tijd was Meester Adriaens; naast hem werd Meester Willem Goldbergh als eigen *werckmeester oft timmerman van 't toecomende stadshuijs* benoemd.³²

Naast natuursteen was ook een grote hoeveelheid bakstenen nodig en op 3 maart 1659 werd een contract gesloten met Willem Bouverie, *brickeur*, over de leverantie van op zijn eigen kosten gemaakte bakstenen voor *f* 3-15-0 per 1.000 stuks. Van stadswege zou hem een terrein, waarschijnlijk vlak buiten de stadsmuren, worden toegewezen om stenen te bakken. Tegelijk werden Jacob Franssen, Aerdts Piron en Gerardt van Clermont als arbeiders aangesteld voor 30 stuivers per dag. Hun troffelknechten zouden ieder 24 stuivers per dag verdienen en hun opperknechten ieder 22 stuivers.³³

Financiële regelingen

Tegelijk met het werkelijke begin van de voorbereidingen, vanaf najaar 1658, door de bouwcommissie, werden regelingen getroffen om de bouw te kunnen financieren.

De toestemming om een nieuw stadhuis te bouwen hield ook de toestemming in om de Liebaart, de Lanscroon en het Dinghuis te verkopen. Hierbij werd al snel de Cloveniersdoelen gevoegd.³⁴ In 1658 werd een begin gemaakt met de verkoop van de Liebaart, de dépendance van de Lanscroon.³⁵ De verkoop van de Lanscroon zelf zou tot het gereedkomen van het nieuwe stadhuis moeten wachten terwijl het Dinghuis uiteindelijk niet verkocht is maar als gevangenis in gebruik bleef, naast de gevangenis onder in het nieuwe stadhuis.

Naast de verkoop van de oude bestuurspanden en materialen die vrij kwamen bij de sloop van de markttoren werden ijverig diplomatieke stappen ondernomen om allerlei subsidies bij de beide soevereine heren los te maken. Zo werd van de *f* 15.000 die de nieuwe Proost van het kapittel van St. Servaas aan de Staten moest betalen, *f* 4.400 door de Staten Generaal op 26 juni 1659 ter beschikking gesteld van de Brabantse peymeester ten bate van het nieuwe stadhuis.³⁶

De vrijstelling van de 6oste penning, een douaneheffing door het bisdom Luik, voor de bouwmaterialen die vanuit het zuiden over de Maas werden aangevoerd, met name Naamse steen, zou een opmerkelijke lastenverlichting zijn. Procureur De Gelous in Luik die zich op 17 februari 1659 als agent van Maastricht in Luik aanbod werd belast . . . *in materie van exemptie van de materialen voort stadshuijs ende daer mede een proef te nemen van sijne sufficientie*.³⁷

Toen de beide burgemeesters en de Luikse hoochout de la Montagne anderhalve maand later, op 4 april 1659, de bisschop in Luik bezochten kwam de *exemptie van alle gabelen tot laste van de materialen totte stadshuijsen* ook ter sprake.³⁸ Als gebruikelijk geschenk voor belangrijke personen hadden de gezanten uit Maastricht een voeder wijn meegenomen en hoewel dit geschenk *ten hoogsten aengenaem* werd

26 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 578.

27 Eversen, *De Magistraat van Maastricht* (handschrift studiezaal G.A.M.).

28 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 582; 21 oktober 1658.

29 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 538-584.

30 L.J. Morreau, 'Enige bijzonderheden over Philip d'Ardenne, "hardhouwer" en aannemer van bouwwerken te Maastricht', *De Limburgse Leeuw* 5 (1956-57), 103-106.

31 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 587.

32 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 596; 17 februari 1659.

33 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 600.

34 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 602, 24 maart 1659.

35 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 581, 17 oktober 1658; fol. 585, 27 november 1658, 7 december 1658.

36 ARA, 1c afd. Resoluties van de Staten Generaal rakende de stad Maastricht en de Landen van Overmaas 1649-1666. Zie ook P. Doppier, 'De eerste steenlegging . . .', *De Maasgouw* 37 (1915), 1-2.

37 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 596.

38 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 606-607.

gevonden³⁹ zal dit niet de aanleiding zijn geweest van de verkregen vrijstelling van de 6oste penning. De voornaamste reden hiervan moet in vooraf gegane diplomatie van de agent in spé De Gelous gezocht worden. Op 25 april 1659, enkele dagen na het bericht van de vrijstelling (21 april 1659)⁴⁰ werd hij dan ook als volwaardig agent van Maastricht in Luik aangenomen.⁴¹

De belangrijkste financieringsbron was evenwel een schuld van f60.000 Hollands geld (= f96.000 Maastrichts geld) die de Staten nog ten opzichte van de stad moest voldoen. Deze schuld was in de loop der jaren ontstaan door de achterstallige betalingen van de Hf 12.000 die Maastricht jaarlijks zou ontvangen om een gedeelte van de kosten te dekken van het onderhoud van de vestingwerken en het garnizoen te onderhouden. De herbestemming van deze f96.000 ten bate van het stadhuis, de 'détournement de finances', werd in 1662 door de Commissarissen Deciseurs goedgekeurd. Deze vrijgevigheid van de Staten Generaal was echter relatief: dit enorme bedrag werd niet uit de Haagse schatkist betaald maar moest door belastingen in de Landen van Overmaas worden opgebracht.⁴²

Hieruit blijkt toch dat de Staten zeker positiever stonden ten opzichte van het plan een Hollands stadhuis in Maastricht te bouwen, dan de bisschoppelijke regering in Luik. Uit Luik werd op de vrijstelling van de 6oste penning na, geen andere indirecte middelen gekregen, laat staan directe bijdragen.

De ligging

Van begin af aan was het de bedoeling geweest het stadhuis op de Markt te bouwen. Toen in het najaar van 1658 de bouwcommissie activiteiten begon te ontplooiën waren de Lakenhal en de oude stadsmuur al gesloopt. Alleen de toren van de Lakenhal en enkele woonhuizen stonden er nog. Op 27 november 1658 werd besloten de afbraak van de spits aan de minst biedende aan te besteden.⁴³ Deze aanbesteding vond echter pas een half jaar later plaats, op 3 juni 1659, toen de exacte ligging van het nieuwe stadhuis was vastgesteld.

In het begin van het jaar 1659 toen de bouwcommissie al vorderingen gemaakt had en het er inderdaad naar uit begon te zien dat er dat jaar met de bouw van het stadhuis kon worden begonnen was de exacte ligging op de Markt en de oriëntatie nog niet bepaald. Tijdens de raadsvergadering van 10 maart 1659 werd een plan goedgekeurd dat was opgesteld door de beide hoogschouten en burgemeesters met advies van de gouverneur Frederik Magnus Rijngraaf van Salm en Sir Robert Moray. Van dit plan is niet meer bekend dan dat het een situering op de Markt met de voorgevel naar het westen inhield.⁴⁴

Robert Moray (1608-1673) was een Schotse edelman die in 1655, in verband met de Engelse Revolutie, met Charles II van Engeland naar het vasteland was gevlucht. Via Parijs, Brugge en Den Haag was hij op 3 juli 1657 in Maastricht aangekomen waar hij tot 1660 zou blijven. Naast militair en staatsman was hij ook wetenschapper, een natuurkundige, die door zijn politieke reizen zowel op de hoogte was van de eigentijdse Franse wetenschappers als ook een uitvoerige briefwisseling met Christiaan Huygens onderhield. De drang naar universele kennis die meer 17e-eeuwse wetenschappers kenmerkt is ook bij hem te bespeuren: naast natuurkunde interesseerde hij zich ook voor medicijnen, zoölogie, botanie, scheikunde, mathematica, muziektheorie en bouwkunde. Het is namelijk bekend dat hij een *History of Masonry* geschreven heeft. Na de Restauratie in 1660, keerde hij als raadsheer van Charles II naar Engeland terug en was toen een van de oprichters van de 'Royal Society of Science' waarvan hij ook de eerste president werd (dit echter eerder om zijn hoge status en titel dan om zijn zuiver wetenschappelijke kwaliteiten). Ook Boyle en Wren waren onder andere lid van deze Society.

Tijdens zijn verblijf in Maastricht (1657-1660) woonde hij tussen de St. Mathijkskerk en de Markt. Met het sociale leven van de stad hield hij zich niet bezig, een enkele maal zocht hij zijn nicht op, de echtgenote van de gouverneur Rijngraaf van Salms.⁴⁵ De gouverneur zal hem gevraagd hebben zich over het probleem van de plaatsing van het nieuwe stadhuis te buigen. (Deze gang van zaken maakt een eventuele eerdere bemoeienis van de gouverneur met de keuze van de architect in 1655 aannemelijk.)

Op dezelfde dag als bovengenoemd advies van de hoogschouten, burgemeesters, de gouverneur en Moray werd behandeld, werd deze laatste het burgerschap van Maastricht aangeboden en daar men volgens de geldende bepalingen slechts onder vermelding van het gilde waarin men werd opgenomen, burger kon worden⁴⁶, werd hij – waarschijnlijk honoris causa – als lid van het metselaarsgilde ingeschre-

39 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 607, 21 april 1659.

40 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 607, 21 april 1659.

41 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 608.

42 Wouters & Minis, *op. cit.* (noot 4), 14-16.

43 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 585.

44 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 600-601. Frontispicie van 1 Stadthuijs te stellen naer den Westen. 'Is met gevolge van meeste stemmen verdraeghen het stadthuijs op den merck te stellen volgens het concept onlanx door de heeren hoogschouten ende Borgemeesters, in presentie van Ed: Gr. M. heere commandeur ende Chevalier Moray genomen te weten het frontispicie te stellen naer het Westen'.

45 A. Robertson, *The Life of sir Robert Moray*. Londen 1922.

46 *Recueil der Recessen*... (noot 3) cap. 11, 9.

ven.⁴⁷ Voor zijn bewezen diensten werd hij twee weken later bedankt.⁴⁸

Nu de opstelling van het stadhuis met wijs advies was bepaald kon men beginnen de laatste hindernissen weg te ruimen waaronder twee woonhuizen die nog op de Markt stonden. Deze behoorden aan Jan Ghijsen en Nicolaas Coecken. Op 24 maart 1659 werd opdracht gegeven deze huizen op te kopen⁴⁹ maar al twee dagen later bleek dat de eigenaars hun bezittingen niet wilden verkopen. Daar echter deze huizen *noodsaekelijck moet afgebroken worden om den pleijn te formeren waerop het nieuwe stadshuijs sal worden gestelt . . .*, werden deze op f 4.000 en f 1.200 geschat en vervolgens onteigend.⁵⁰

Uit ontevredenheid met dit besluit hebben Jan Ghijsen en/of Nicolaas Coecken waarschijnlijk hun beklag gedaan bij de regering in Luik. In ieder geval kwam op 1 april 1659 de opdracht uit Luik de voorbereidingen van de bouw stil te leggen omdat het ontwerp geen rekening met de bestaande situatie zou houden: *. . . wuijt oorsaecke dat de model soude gedresseert sijn door eene persooene aen wije de gelegenheijdt van de plaetsche al waer 't stadshuijs moet worden gestelt is onbekendt . . .*

Bouwmeester Pesser en pensionaris Vaes werden terstond naar de Geheime Raad in Luik gezonden, wellicht weer met de maquette (*. . . om haer naer Luijck te transporteren . . .*) om de zaak te bespreken.⁵¹ Op 5 april deden zij verslag van deze bespreking waarin de toestemming om door te gaan met het voorbereiden van de bouw was verkregen vanwege *. . . de noodsaekelijckheijdt ende bequamicheijdt van 't nieuwe stadshuijs in forma quadrata te stellen in 't midden van de merck ende d'inconvenienten dijer sulden rijsen ingevalle 't selve in eene langhe forme sonde aen eene kanht van de merck worden geplaceert . . .*⁵² Over dit punt bestaan twee misverstanden.

Ten eerste wordt het verblijf van de bouwmeester en de pensionaris bij de Geheime Raad van Luik tussen 1 en 5 april 1659 wel eens verward met het bezoek van de burgemeesters en hoogschout bij de prinsbisschop. Deze laatste delegatie kreeg immers op 4 april haar opdracht en zal pas daarna naar Luik vertrokken zijn. De voeder wijn die hier meeding heeft dus nooit de beslissing van de Geheime Raad over het doorgaan van de bouw beïnvloed; daarbij is een voeder wijn het traditionele geschenk voor hoge personen, zoals de prinsbisschop en de gouverneur en geen presentje voor een bestuurscollege.⁵³

Ten tweede heeft de vage aanduiding van het Luikse alternatief, dat nooit meer dan een vaag idee geweest zal zijn, speculaties over een mogelijk tweede ontwerp van Post teweeg gebracht. De oorzaak hiervan is echter een onschuldige vergissing van een 18e-eeuwse graveur die een afbeelding van het stadhuis in

Afb. 3. *Het stadhuis van Aken met het onderschrift 'T' STADHUIS te MAASTRICHT'. 18e-eeuwse gravure (RAL 213).*

Aken, inderdaad een langwerpig gebouw aan een zijde van het plein, het onderschrift meegaf HET STADHUIS VAN MAASTRICHT (afb. 3).

Na 5 april 1659 konden de werkzaamheden weer gewoon doorgaan maar dit incident had de magistraat blijkbaar toch in onzekerheid gebracht en er werd opnieuw aan het plan van de Markt gesleuteld, 25 april 1659 is er sprake van: *. . . nieuwe, doch weijnich veranderde modellen, die naer advijs van diversche persoonen van groote autoriteit, alsmede van geëxperimenteerde architecten wordt goetgevonden tot het opmaecken van 't stadshuijs . . .*

Het is volstrekt niet duidelijk wie die voorname personen en bekwame architecten zijn die de raad ditmaal raadpleegde. Om welke veranderingen het ging is evenmin duidelijk, misschien was het plan zo gewijzigd dat de te onteigenen huizen toch konden blijven staan. Mogelijk is toen besloten de door Post voorgestelde pilasterorden te wijzigen. In elk geval ging het over de ligging want de besluiteloze raad, blijkbaar met dit nieuwe plan ook niet erg tevreden, besloot

47 R.A.L. Gildeboek der Metselaars, 10 maart 1659. Zie ook *De Maasgouw* 45 (1925), 8 en *De Maasgouw* 49 (1929), 63.

48 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 62, 24 maart 1659.

49 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 602.

50 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 603, 26 maart 1659.

51 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 605.

52 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 607.

53 Schenkingen van een voederwijn aan voorname personen kwamen regelmatig voor, zo b.v. aan de gouverneur (G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 254, 680).

niets te doen en eerst . . . *te hooren te ingenieur Post, hebbende 't voorgaende modelle geinventeert ende denselven in persooene te ontbieden om de plaetsche te besichtigghen.*⁵⁴

De gedeputeerde in Den Haag, Mart de Quade, zal Post namens de magistraat verzocht hebben naar Maastricht te komen. De Quade antwoordde een week later, 2 mei 1659, het volgende: *Den architect Post is eerst voorleden woensdagavent uyt Noordholland gearriveert ende deselve gedisponeerd tot de reijse, dan sall niet eerder als over 10 of 12 dagen connen comen, . . . ick wenschte . . . mede dat Uw Edele geliefden met den naesten post toe te senden de situatie van de marckt ende d'advenues van dien om sijne gedachten daerover te laten gaen, ende so wanneer door veele besoignes niet costen over comen hij dan evenwel sijn advijs moghte geven. Veele leeden van de regeringe vinden 't voorsightigh van de Heeren van de Magistraet gedaen dat sij P. Post daerover consulteren om daar mede voor te comen alle opsprake in futurum . . .*⁵⁵

Medio mei 1659 zal Post in Maastricht zijn aangekomen om het beslissende advies te geven. Twee weken later, op 3 juni 1659, werden in de vergadering het bestek en kaarten voorgebracht die Post tijdens zijn verblijf in Maastricht gemaakt had over de juiste plaatsing van het stadhuis. Dit plan werd eenparig goedgekeurd en men besloot tevens nu bij dit standpunt te blijven en de fundamenten volgens dit plan aan te leggen en de oude toren en alles wat er nog stond definitief af te breken.⁵⁶ Het is mogelijk dat in deze tijd de plattegrond al op het bouwterrein is uitgezet onder toezicht van Post zelf. (De oude toren stond blijkbaar hier niet direct in want zelfs pas na het leggen van de eerste steen zou deze worden gesloopt.) Voor zijn verblijf van 14 dagen, inclusief reizen en zijn verleende diensten kreeg Post 50 rijksdaalders.⁵⁷

Op 3 juni 1659, dezelfde dag waarop Post's laatste plan werd goedgekeurd, werd de sloop van de spits van de oude toren aanbesteed voor *f* 175 aan timmerman Willem Goldbergh.⁵⁸ Het uurwerk was na 19 mei al overgebracht naar de toren van de St. Mathijkskerk aan de Boschstraat, met de bedoeling het na het gereed komen van het stadhuis in de nieuwe stadhuistoren te plaatsen.⁵⁹ De sloop van het stenen gedeelte van de oude toren werd op 11 augustus 1659 opgedragen: het bovenste deel zou worden afgebroken, het onderste deel zou men laten instorten door het *onder los te maecten*.⁶⁰ Hiermee was de laatste oude rest verdwenen en kon het plan van Post langzaam gestalte krijgen.

Hoe het stedenbouwkundige plan er vóór het bezoek van Post aan Maastricht heeft uitgezien is niet bekend. Er werd slechts steeds gesproken over een plein waarop het stadhuis zou komen. Het plan dat Post in

Maastricht uiteindelijk uitgewerkt had, zal ook zijn uitgevoerd, dat had men immers besloten. Hoewel het bestek en de kaarten van Post niet bekend zijn, is dit plan duidelijk te herkennen op de 18e-eeuwse afbeeldingen van de Markt, met name op de grote stadsmaquette die Lodewijk XV in 1752 van de stad had laten maken. Het origineel bevindt zich heden nog in het 'Hôtel des Invalides' in Parijs terwijl in het Bonenfantenmuseum in Maastricht een moderne exacte kopie aanwezig is.

Na het slopen van de oude stadsmuur, de Lakenhal etc. was een groot vierzijdig plein ontstaan waarvan twee zijden, de oostelijke en de zuidelijke, ongeveer in een rechte hoek ten opzichte van elkaar stonden en even lang waren; ondanks de verschillende straten die aan deze zijden op de Markt uitkwamen vormden zij twee min of meer gesloten wanden van een vierkant (afb. 4). De noordelijke en westelijke zijden waren minder gesloten en maakten het plein echter onregelmatig. In de noordwesthoek van het plein kwam de brede Boschstraat op de Markt uit. Deze straat verbond de Markt met de Boschpoort, waarachter de weg naar het noorden begon (onder andere naar Den Bosch). Door deze poort kwamen de gezanten uit Holland. Aan de westelijke zijde van de Markt kwam de Grote Gracht op de Markt uit die wel minder breed was dan de Boschstraat maar niet minder belangrijk. De Grote Gracht verbond immers de Markt direct met de Brusselse Straat die naar de Brusselse Poort leidde, de eigenlijke hoofdingang van de stad.

Door de westelijke en noordelijke zijden van de Markt met verschillende rijen bomen te beplanten werd de onregelmatige uitbreiding van het plein aan die zijden rechtgetrokken zodat deze zijden optisch even lang waren als de rechte zuid- en oostzijden en op die manier een kleiner maar vierkant plein ontstond (afb. 5 en 6). Op het midden van het op deze wijze gecreëerde plein kwam het nieuwe stadhuis te staan met de voorgevel naar het westen waarbij de middenas van dit plein en dus ook van het stadhuis in het verlengde

54 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 608.

55 G.A.M. Oud Archief nr. 107, Missievenboek 1651-1659.

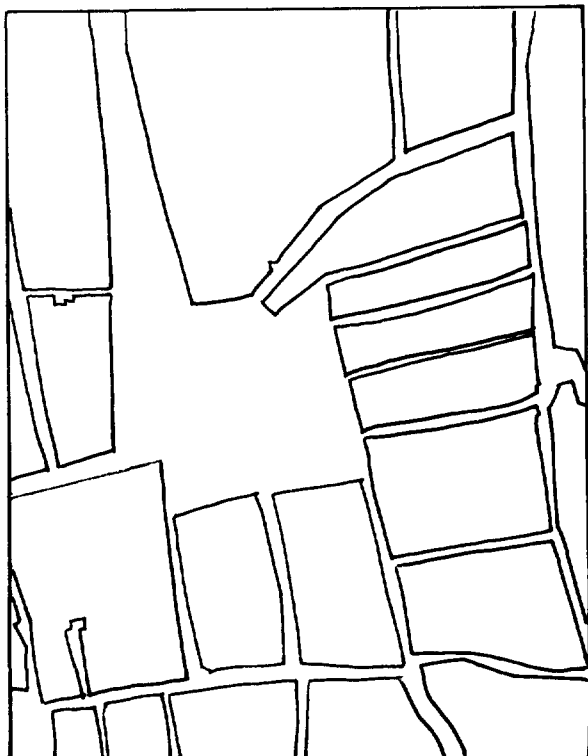
56 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 611. 'Sijnde voorgebracht het bestek ende caertien ontworpen bij de Architect Peter Post, expresselijck alhier daertoe gevaceert hebbende om te weten hoe ende op wat maenieren het stadthuys behoorde geplacst te worden. Is hetselve geexamineert ende eenpaerlijck verdraeghen daerbij te verblijven ende in Godesnaeme dijenvolghens de fundamenten aen te legghen ende ons t selve des te bequaemer te doen, dat met ten spoedichsten de plaetsche sal planeren met affbreecken van de toren ende alles wel noch staet . . .'

57 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 612, 3 juni 1659.

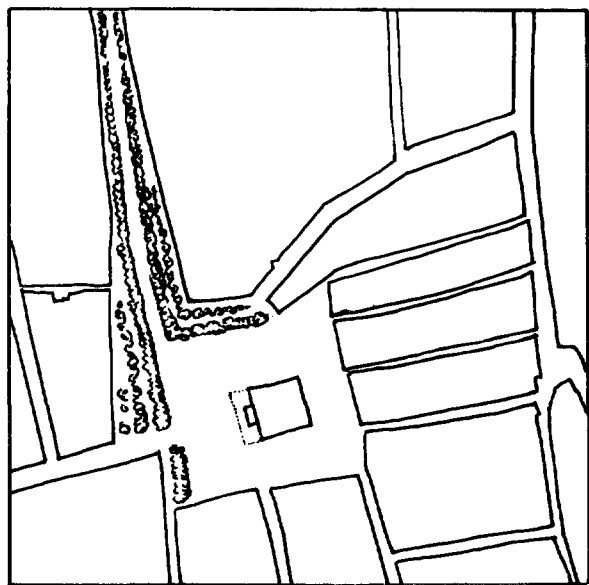
58 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 612.

59 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 610.

60 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 616.

Afb. 4. De markt van Maastricht zonder de oude bebouwing erop (tekening auteur).

Afb. 5. De markt volgens het nieuwe stedenbouwkundige plan van Pieter Post (tekening auteur).

lag van de Grote Gracht waarnaar de hoofdingang gericht was.

De gasten die langs die weg het stadhuis naderden kwamen dus vanzelf op de middenas van het plein en het gebouw, een prachtig barok stedenbouwkundig middel om de monumentaliteit van het gebouw te vergroten. De gasten die door de Bosche Poort de stad waren binnengekomen en over de met bomen beplante Boschstraat naar de Markt gereden werden, hadden eerst een diagonaal zicht over het plein vanaf de noordwesthoek van waaruit het hele plein te overzien was en kwamen rechtdoor rijdend vanzelf ook voor de hoofdingang van het stadhuis.

Het representatieve karakter van het stadhuis werd zo uitgebreid tot het hele gebied eromheen. Zoals de stadhuisaal, 'het Plein', het decor voor gelegenheden in het stadhuis vormde, zo diende het marktplein als decor rondom het stadhuis, met name bij ontvangsten en bijeenkomsten voor de hoofdingang, waarbij het gebouw zelf natuurlijk het voornaamste decorstuk was.

De eerste bouwfase, 1659-1664

Op 26 juni 1659, tegelijk met de toekenning van f 4.400 van het successiegeld van de Proosdij van de St. Servaas, machtigden de Hoog Mogende heren hun hoogschout Johan Groulaert namens de Staten Generaal de eerste steen te leggen van het nieuwe stadhuis.⁶¹ Om ook bij deze ceremonie de tweehorigheid te eerbiedigen werd op 31 juni, toen bovengenoemd bericht uit Den Haag was gearriveerd, besloten de bisschop en de Geheime Raad van Luik te verzoeken . . . *daertoe iemandt van haere handt ten selven eijnde te committeren.*⁶²

Hoewel het zeer aannemelijk is dat de Luikse hoogschout de la Montagne hiertoe eveneens gemachtigd werd is hier in de bronnen niets van terug te vinden. Het rolregister van het Luikse Hooggerecht van deze tijd ontbreekt en de Brabantse beschrijvingen laten niets horen van een eventuele aanwezigheid van de Luikse hoogschout bij deze gelegenheid.

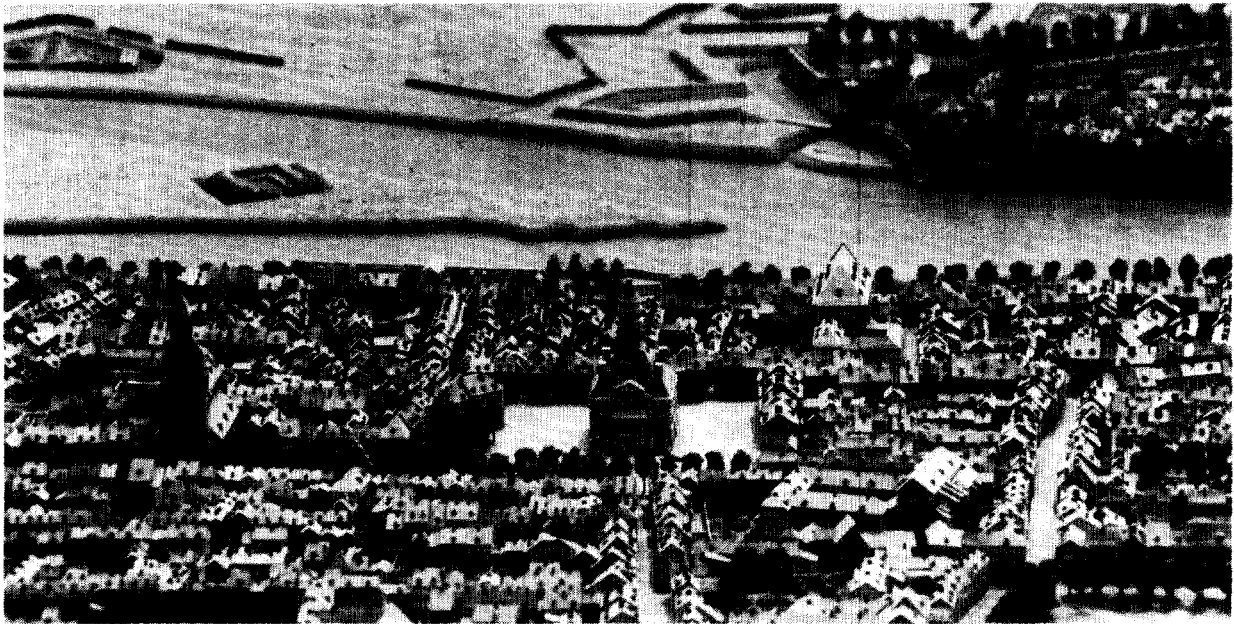
Het leggen van de eerste steen vond plaats op 21 juli 1659. Deze steen, waarop het wapen van de Republiek stond, is aan de rechterzijde van de westelijke muur, de toekomstige voorgevel, gelegd⁶³ terwijl een loden bus met de eigentijdse munten en een koperen plaat met opschrift in diezelfde zuidwestelijke hoek zou zijn ingemetseld.⁶⁴ Dit alles . . . *met applausissement van*

61 Zie noot 36.

62 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 615.

63 G.A.M. Oud Archief, Rolregister Brabants hooggerecht 11 jan. 1658 - 24 dec. 1660.

64 M. van Heylerhoff, *op.cit.* (noot 25).

Afb. 6. De oorspronkelijke situering van het nieuwe stadhuis op de markt, gezicht naar het oosten. Kopie van de 18-eeuwse maquette van Maastricht, Bonifantemuseum Maastricht (foto auteur).

*alle de inwoonders deser stadt die met mij vertrouwen dat den opstall die op soodanige grontsteen sal worden gevest ende . . . sal verduren tot handhavinge van een goede politie ende justitie.*⁶⁵

In het verdere verloop van dat jaar zal de aanleg van de fundamenteen voltooid zijn en begonnen zijn met de kelderverdieping en de verwijdering van de laatste stenen van het belfort waar immers pas na 11 augustus mee begonnen werd.

Tussen midden-oktober en midden-maart werden nooit stadswerken uitgevoerd⁶⁶ en in deze tijd konden de voorraden worden aangevuld met het oog op het komende bouwseizoen. Zo werd bijvoorbeeld op 24 november 1659 besloten een nieuwe partij Naamse steen aan te kopen daar het . . . *hoochnoodich is eenighe voordere provisie te doen van blauwe Naemsche steenen tot behoef van t nieuw stadthuijs* . . .⁶⁷

In januari 1660 werden honderd bomen gekocht uit het bos van hoogschout Groulaerd in Bunde voor *f* 26 per stuk⁶⁸, klaarblijkelijk een bedenkelijke transactie die vanaf 1665 door een speciale verordening niet meer mogelijk zou zijn.⁶⁹

De winterperiode was ook de tijd voor nieuwe plannen. Het besluit van 3 januari 1659 om zonder verdere veranderingen het plan van Post uit te voeren werd blijkbaar niet als onherroepelijk gezien. Op 9 december 1659 werd in de raadsvergadering een voorstel

besproken om in plaats van de stenen kruisvensters die Post ontworpen had moderne Franse vensters te gebruiken zoals men die in Luik gezien had. Slechts na een uitvoerige verklaring van de stadsbouwmeester Pesser en de steenhouwer Phlip d'Ardenne dat de constructie van het gebouw dit niet zou toelaten werd dit Luikse plan afgewezen waarbij nog eens met nadruk werd vermeld dat het plan van Post door beide heren al was goedgekeurd.⁷⁰ (Uiteindelijk zijn de kruiskozijnen in het midden van de 19e eeuw door empirevensters vervangen.)

Schijnbaar had Post alleen de ontwerptekeningen en de maquette voor het stadhuis geleverd en werd aan de hand hiervan, waarschijnlijk door de stadsbouw-

65 ARA, 1e afd. nr. 5835 II, brief van hoogschout Groulaert aan de Staten Generaal d.d. 23 juli 1659.

66 *Recueil der Recessen*, Cap. IV, 7.

67 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 624.

68 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 627.

69 *Recueil der Recessen*, Cap. IV, 8. 'Geen Magistraets-Personen en sullen vermogen part of deel te hebben inde bestedinge van stadswerken of in den verkoop of inkoop van Materialen, op poene van in habilitteijt'.

70 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 625. 'Sijnde ter vergaedinghe wederom voorgebracht oft men niet eenighe veranderinghe in kruisraamten vant stadthuijs en soude behooren te brenghen ende de selve a la moderne van Vranckrijck ende den bouw van de Faijs, tot Luijck, approprieren . . . '.

meester Pesser, per etage een bestek opgesteld. In ieder geval is op 9 december 1659 ook het bestek van de begane grond verdieping besproken en goedgekeurd.⁷¹ Bij het begin van het bouwseizoen van 1660, op 15 maart, werd besloten de begane grond niet aan te besteden maar het werk in eigen beheer met dagloners uit te voeren.⁷² De bestekken voor de verdere verdiepingen zijn niet meer apart in de raadsvergaderingen ter sprake gekomen. In 1660 werd de kelderverdieping voltooid getuige de sluitsteen in de 'chambre des suspects' (later tot 'spekkamer' verbasterd). Op deze sluitsteen is in reliëf de stadsster aangebracht en zijn in spiegelschrift het jaartal 1660 en de initialen CP BM gehouwen. Deze initialen kunnen alleen 'Cornelis Pesser, BouwMeester' betekenen (afb. 7).

Medio 1661 moet de begane grond al gereed zijn geweest en werkte men aan de eerste of tweede verdieping. Op 5 mei 1661 werden immers *de vierde leverantie der steenen en stucken van architecture vant nieuwe stadshuijs* besteld⁷³, waarmee kapitelen en lijstwerk bedoeld zullen zijn. In 1662, het jaar dat in het fronton aan de oostgevel een cartouche geplaatst is, was de bouw al zover gevorderd dat men op 17 mei de leien voor het dak kon bestellen.⁷⁴ Voor de winter van 1662 zal het dak met deze leien bedekt zijn zodat vanaf 1663 met afwerking kon worden begonnen.

In de originele bouwtekeningen van Pieter Post was waarschijnlijk het fronton van de voorgevel nog niet ingevuld. Het ontwerp hiervoor had hij blijkbaar later gemaakt en naar Maastricht gestuurd. Op 7 juni 1663 werd de stoffering van het fronton besproken en met algemene stemmen goedgevonden . . . *dat den enghel met het verdere stadswaepen op het cierlijkste volgens de teijckeninghe daeraff bij de Architect Post gesonden ende alhier geproduceert daerinne sal werden gebracht*.⁷⁵ In de later uitgegeven prenten van het stadhuis is dit timpaan blijkbaar naar bovengenoemde tekening ingetekend.

De bouw was tot nu toe spoedig verlopen en men zal zeker het voornemen gehad hebben ook snel met de bouw van de toren te kunnen beginnen. Dat dit niet meer in 1663 zou lukken, was duidelijk en de bouwmeester had een provisorische afdekking van de onderbouw van de toren die in het stadhuis was opgenomen, ontworpen als bescherming tegen de komende winter.⁷⁶ Deze noodkap op de toren zou echter nog langer dienst doen dan men gewild had.

Ook de afwerking van het interieur was langzamerhand op gang gekomen. In 1663 lagen er nog geen vloeren in het gebouw. In maart van dat jaar had bouwmeester Pesser een bestek moeten maken van de hoeveelheid planken die nodig zou zijn voor het beleggen van een gedeelte van het stadhuis.⁷⁷ Blijkbaar kon of wilde men niet het hele gebouw in eenmaal tegelijk onder handen nemen. Eind juni vertrok hij naar Hol-

Afb. 7. De sluitsteen van een van de keldergewelven van het stadhuis met het opschrift (in spiegelschrift) CP 1660 BM (foto J. M. Matthijsen).

land om zelf vloerdelen te bestellen.⁷⁸ Deze vloerdelen zullen ongeveer een half jaar later zijn gearriveerd want het beleggen van de eerste vier vertrekken, waarschijnlijk de beide schepenenkamers, de raadszaal en de burgemeesterskamer, werd 21 januari 1664 aanbesteed aan Willem Goldbergh voor *f* 160.⁷⁹

De afwerking van het gehele interieur was in 1664 nog lang niet voltooid. Het was ondertussen echter al negen jaar geleden dat men tot de nieuwbouw had besloten en de magistraat wilde nu niet langer meer wachten en – alle ongemakken van een nog niet voltooid gebouw voor lief nemend – op 7 juli 1664 werd het nieuwe stadhuis officieel in gebruik genomen. Het eerste raadsverdrag dat hierin werd opgesteld was de opdracht een gebed op te stellen dat voor elke raads-

71 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 625. 'Is voorders ter vergaedinghe voorgebracht ende gelesen 't besteck waer naer d'eerste stategie vant stadshuijs soude worden aenbesteedt ende de selve gearresteertd'.

72 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 630.

73 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 659.

74 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 698. 'Alsoo God las den bouw vant nieuwe stadshuijs so verre is geavanceert dat van noode is voorraedt van schaeillien te besorgen omt selve te bedecken . . . een hondert duijsent groote salmsche schaeillien ende dertich duijsent salmsche cleijne . . .'

75 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 747.

76 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 749, 18 juni 1663.

77 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 740, 12 maart 1663.

78 G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 749, 28 juni 1663.

79 G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 21.

vergadering zou worden voorgelezen.⁸⁰ De tekst van dit oecumenisch gebed is niet tot in onze tijd overgeleverd.

Het eerste grote karwei dat in het nieuwe gebouw werd aangepakt was het bundelen van alle rechten en plichten van de beide heren, de magistraat en de burgerij die in de loop der tijden waren ontstaan. Deze *Recueil der Recessen* werd in 1664 opgesteld en in 1665 officieel uitgegeven. Door de bouw van het stadhuis was er een groot tekort op de financiële begroting van de stad en van hogerhand werd in de *Recueil der Recessen* een strenge beperking aan de verdere voltooiing van het stadhuis opgenomen: *Alsoo den aenbouw van het nieuw stadthuys soo verre is gebracht dat den Eersaemen Raedt sigh, daerof, kan dienen, soo sal deselve daerop hebben te letten dat het binnen-werck, niet als mettertijdt, ende van langerhandt, en werde geperfecteert, opdat de geledene kosten ende genegorieerde gelden ten spoedighsten mogen afgeleyt worden.*⁸¹ Door deze opgelegde bezuiniging zou de afwerking en vooral de decoratie nog lang op zich laten wachten.

Het verdere bouwverloop, 1665-1685

Vanaf 1659 waren er jaarlijks afrekeningen van de bouw gemaakt, lopende van 1 oktober tot 30 september, afwisselend opgesteld door de Luikse en de Brabantse peymeester, gecontroleerd door een speciale commissie en uiteindelijk gekeurd door de magistraat.⁸² Slechts de rekening over het jaar 1665-'66 is bewaard gebleven, uit de tijd dat aan het stadhuis zelf weinig gedaan werd en de eerste inrichting werd verzorgd. In deze rekening worden de meubels voor de beide schepenkamers met name genoemd, de niet nader omschreven meubels en bijbehoren, tafels, stoelen, tafellakens, zijn niet absoluut te plaatsen. Verreweg de grootste post blijkt een oude schuld aan Jean Rasquin, de leverancier van Naamste steen, van circa f 4.000 die dat jaar met nog eens f 1.000 werd verhoogd. De strenge bezuinigingen waren blijkbaar niet zonder reden verordend.

Pieter Post, die in 1659 voor het laatst in Maastricht geweest was, is in het begin van 1666 nog eens in Maastricht geweest om 200 exemplaren van de gravureserie van het stadhuis af te leveren blijkens een opdracht van 15 maart 1666 voor betaling van f 800 aan Post, waarvan 100 ducaten voor deze prenten, Hf 36 voor lijsten en Hf 100 voor zijn reis naar Maastricht.⁸³ Deze prenten waren al op 6 mei 1664 bij Post besteld die toen nog originele tekeningen scheen te bezitten: *Sijnde in deliberatie geleijt dat de Architect Post de afteekeningen van het nieuwe stadhuys noch onder hem heeft ende daerof gherne waere gedechargeert, volghens het bespreeck met hem gemaect, dat hij twee hondert exemplaren sal hebben te leveren aen*

*desen Eers. Raedt ende daervoor genieten hondert ducaten. Is goet gevonden dat aen den Architect sal worden geschreven dat hij deselve afteckingen spoedichsten hebbe te expedieren ende wuijttegeven ende den naem, ende bijschrift van de Edele, Aghtbare wijse, seer vorsienighe heeren, Mijne heeren de hoorschouten, Burgemeesteren, Schepenen ende Raedt der stad Maastricht . . .*⁸⁴ Wanneer we dit raadsbesluit vergelijken met de titelpagina van de prentenserie blijkt dat Pieter Post zeer nauw de wens van de Maastrichtse magistraat verwezenlijkt heeft.

Toen in 1665 gesteld was dat het binnenwerk slechts zeer geleidelijk mocht worden uitgevoerd moet men in de hal, het Plein genaamd (afb. 8), nog over de steigers gelopen zijn want de houten galerij die de vertrekken van de tweede verdieping verbindt werd pas op 13 december 1666 samen met het houten kruisgewelf over het plein aanbesteed. Willem Goldbergh had voor f 540 het werk aangenomen.⁸⁵ Deze galerij wilde men graag van koperen balusters voorzien en daar er geen geld van stadswege voor een dergelijke overbodige luxe beschikbaar was besloot de magistraat deze zelf aan te bieden. Hierbij werd streng de hiërarchie in acht genomen: de hoorschouten mochten beide vier, de burgemeesters drie en de overige magistratsleden alsmede de pensionarissen en de Commissarissen Instructeurs ieder twee balusters aanbieden.⁸⁶ Deze balusters werden voorzien van de wapens van de donateurs die naar het Plein toe zouden worden aangebracht en van inscripties in de voet met de namen van

80 G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 44. 'Op den 7 july 1664, sijnde den eersten Raedsdach die int nieuw stadhuys is gehouden. Een gebed op te stellen. Alsoo alle goede beginselen van God Almaghtigh behooren genoomen te worden, sonder den welken geen goed heijl off zegen is te verwachten, sijn de Heeren Pensionarissen gelast op te stellen een goed ende bequaem gebed t welk op alle Raedsdagen magh worden voorgelesen voor en aeler den Raed wordt begonnen'.

81 *Recueil der Recessen*, Cap. XXXI, 24.

82 B.v. G.A.M. Oud Archief nr. 66 fol. 695, 4 mei 1662; fol. 698, 17 mei 1662, fol. 698, 3 juni 1662. (Controle en goedkeuring van de rekeningen 1659-60 en 1660-61.)

83 G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 185. '800 gld. aen den Ingenieur Post. Ten selven dagen sijn gepasseert hondert ducaten eens vereert aan ingenieur Post over 't affbeelding van stadhuys en nogh 100 gld hollands voor eene sijne reijse die hij tot deze stad heeft gedaen. Item 36 gld. holl. off daar omtrent gegeven aan lijsten voor voors. caerten vant stadhuys allent welck gedeboucheert is door den H. Pensionaris Pesters'.

84 G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 36, 37.

85 G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 260. '... uijtte geven het volmaken van de gallerien in de grote Sale vant Stadhuys, mitsgaders het besetten vant welffsel volgens besteck. Ende is bij de heeren gereferereerd de post dat mr. Willem Timmerman sulx aengenomen heeft voor de somma van vijfhondert en viertigh gld'. Op 22 november 1666 had men al besloten het materiaal te verzamelen. G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 256, 257.

86 G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 246, 247. 4 november 1666.

Afb. 8. De hal van het stadhuis te Maastricht (foto G. van Grinsven).

de schenkers op de galerij leesbaar.⁸⁷ De leverancier van deze koperen balusters was Nicolaas Grossier uit Dinant.⁸⁸

Medio 1667, een half jaar na de aanbesteding, zal het gewelf gereed gekomen zijn. Het grootste deel van de oude schulden zal in deze tijd zijn weggewerkt want in 1667 werden weer verschillende nieuwe initiatieven ontplooid. Op 12 september dat jaar kreeg Theodorus van der Schuer de opdracht om . . . *den groten saal vant Stadthuys noven te verciere met schilderien* . . . Voor deze gewelfschilderingen in het houten kruisgewelf en in de koepel zou hij vier jaar nodig hebben en de totale kosten werden op f 6.000 Maastrichts geld (= circa f 3.600 Hollands geld) beraamd, in vier jaar te betalen.⁸⁹ Uit het feit dat de magistraat nu dit grote bedrag voor deze schilderijen over had, terwijl er nog zo veel schijnbaar nuttiger bestedingen voor te vinden waren in verband met de verdere inrichting van het stadhuis, blijkt dat dit voor hen meer dan alleen een decoratie van het Plein betekende.

Toen het gewelf en de galerij in 1667 gereed waren werd ook begonnen met het opmaken van de secretarieën die op de bovenverdieping lagen en tegelijk had men nu blijkbaar ook het idee snel de toren te kunnen bouwen.⁹⁰ Deze optimistische gedachte wordt duidelijk uit het feit dat in 1667 bij de gebroeders Hemony in Amsterdam een carillon werd besteld en op 9 juni 1668 besloot men voor f 3.000 een carillon van Pierre Hemony te kopen. Na de dood van François Hemony in 1667 was de administratie van het bedrijf blijkbaar enigszins ontregeld want het carillon dat Maastricht kreeg was oorspronkelijk voor de kerktoren van Diest bestemd. Daar voor de bouw van de toren nog geen concrete stappen ondernomen waren, werd voor dit carillon een provisorisch klokkengestoelte op het stadhuis gebouwd.⁹¹

Zowel in 1670⁹² als in 1671⁹³ kwam de bouw van de toren weer ter sprake, maar ook toen is het er niet van gekomen. Men had toen een belangrijker probleem, namelijk de oprukkende Franse troepen. In 1672 werd Maastricht door Lodewijk XIV belegerd en ingenomen. Op een afbeelding van dit beleg is het stadhuis, zonder toren, duidelijk zichtbaar (afb. 9).

Pas op 12 juli 1683, zo'n vijf jaar na het vertrek van de Franse bezetters, was men weer in de gelegenheid aan de bouw van de toren te denken *tot stadtsiraet noodtsaeckelijck diende gemaect op het Nieuw stadthuys*, en men besloot een bestek te laten maken door niet nader genoemde *luijden des verstaende*.⁹⁴ De reparatie van de Maasbrug had echter voorrang en pas een jaar later, op 3 juli 1684, werd de aanbesteding van de bouw van de toren bekend gemaakt: . . . *het opmaecken van den Torn op het nieuw stadthuys volgens model en besteck ter greffie van de Magistraet berustende*.⁹⁵ De bouwtekening van de toren, die zeer

Afb. 9. Detail uit *De belegering van Maastricht door Lodewijk XIV in 1673 vanaf de Pietersberg, ten zuiden van de stad*. Gravure anno 1675, 418-321 mm (GAM 1048).

precies het ontwerp van Post volgt en die in het archief van Maastricht bewaard wordt, zou heel goed de genoemde tekening bij het bestek uit 1684 kunnen zijn (afb. 10).

De aanbesteding vond op 20 november 1684 plaats en Adam Wijnandts uit Aken zou uiteindelijk de toren voor f 4.920 bouwen.⁹⁶ In het midden van het volgende jaar is het houtwerk van de toren gereed gekomen.⁹⁷

87 G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 261, 20 december 1666.

88 G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 283, 14 februari 1667.

89 G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 349; litt.: A. R. E. de Heer, 'Het programma van de plafondschilderingen in de grote hal van het stadhuis van Maastricht', *Een seer magnifiek Stadthuys*. Leiden/Delft (Stichting Leids Kunsthistorisch Jaarboek) 1985, 85-112.

90 G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 331, 4 juli 1667. 'Opt voordragen van dat de noodzakelijckst requireerd, dat de stadts secretarieën ten spoedighsten werden opgemaect, alsmede dat den toorn boven werde voltrocken . . .'

91 G. M. I. Quaedvlieg, 'Klokken en klokkenspelen te Maastricht', *Miscellanea Trajectensia*. Maastricht 1962, 363-376. A. Lehr, *De klokkengieters François en Pieter Hemony*. Asten 1959.

92 G.A.M. Oud Archief nr. 67 fol. 703-704, 10 februari 1670. 'Voorgedragen sijnde door den heere Borgem dat sekere middelen souden te vinden sijn om den tooren vant stadthuys op te richten . . . sonder de stadt in nieuwe costen te brengen'.

93 G.A.M. Oud Archief nr. 68 fol. 114, 15 juni 1671. ' . . . op te nemen t ghene boni is tot het opmaecken van den torn vant tegenwoordich stadthuys en daertoe middelen te dispiceren'.

94 G.A.M. Oud Archief nr. 70 fol. 463.

95 G.A.M. Oud Archief nr. 70 fol. 524.

96 G.A.M. Oud Archief nr. 70 fol. 546.

97 G.A.M. Oud Archief nr. 70 fol. 571, 16 juli 1685. 'Voorgebracht sijnde dat het houdt tot het oprichten van Thorn op het nieuwe Stadthuys vervaerdicht is en alhier aengebracht . . .'

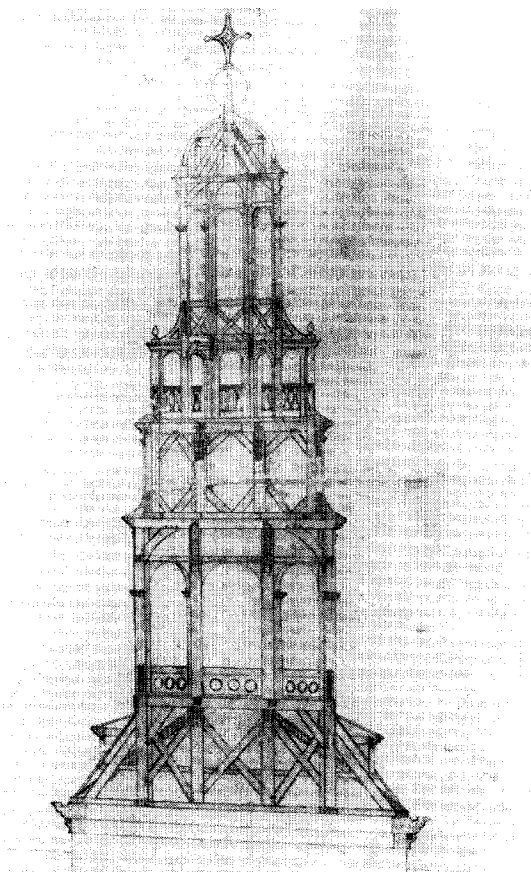
en werd de stadsbouwmeester verzocht de toren met leien te laten dekken.⁹⁸ (Het is niet precies bekend wanneer deze leien door een complete loodbekleding zijn vervangen, waarschijnlijk bij de restauratie in de 40er jaren van de 19e eeuw, toen ook de houtconstructie van de toren onder andere verstevigd is door twee parallelle spanten in de onderste arcade.) Hierna was de toren gereed en conform het ontwerp van Post, was de tweede geleding een open arcade. Dit voldeed echter blijkbaar niet en op 13 augustus 1685 werd besloten hier vensters met glazen ruiten in te stellen.⁹⁹

Met het gereedkomen van de toren eindigt de bouwgeschiedenis van het stadhuis van Pieter Post; de decoratie van het interieur strekte zich tot in de 30er jaren van de 18e eeuw uit.

Summary

As they resided in several medieval, not very representative buildings the Magistracy of Maastricht decided in 1655 to build a new town hall. The glorious inauguration of the new town hall of Amsterdam in the same year will have stimulated the government of the town, at least the Holland minded party, to look out for a new town hall. In 1656 the designs by Pieter Post were already in Maastricht, but the actual building activities did not start before 1659. First, official permission had to be got from the States General in The Hague and the Prince Bishop in Liège, both Lords of Maastricht. To support the request a maquette was ordered from Pieter Post. Further, a building committee was set up to take care of the building supplies, to raise money, to get exemption from the Liège toll on building-stone from Namur etc. Most important in this respect was to be the debt of 60.000 Holland guilders, which the States General owed to Maastricht for the upkeep of the fortification and which, after long deliberation, was made available for the building of the new town hall.

About the same time several buildings in the market place, such as the old town wall and the cloth-hall, were pulled down to make space. Yet the exact position had still to be determined. The governors of Maastricht wanted a freestanding town hall. They were assisted in the formation of their plans by the Englishman Sir Robert Moray, a soldier and statesman then living in Maastricht and a cousin of the military governor Rijngraaf van Salm. But for this purpose more houses had to be pulled down, to which the owners of these houses were opposed. The responsible people in Liège were at first not in favour of a freestanding building. But the Maastricht governors carried their point and Pieter Post was sent for to fix the position of the town hall himself. At this occasion he probably made the design that shows the town hall

Afb. 10. De doorsnede van de toren. Ingekleurde pentekening, tweede helft 17e eeuw (?), 490-265 mm (GAM 1170).

exactly in the middle of a market place that is made square by means of some rows of trees.

On the 21 July 1659 the first stone was laid as were the foundations of the cellars. From a keystone it appears that in 1660 the cellars and the ground level were finished. In 1662 the first and second storey and the roof were built and on 7 July 1664 the town hall was put into use. At this time the interior was far from finished. Thus the galleries and the wooden roof of the big hall were not added until 1667 and the wooden tower was not built until 1683-85. As the financial means had grown low, the decoration could only be carried out step by step and its execution was going on until the thirties of the 18th century.

98 G.A.M. Oud Archief nr. 70 fol. 572, 23 juli 1685. '... ord. om op 't spoedichsten de nieuwe thore te laeten met schailien dekken...'

99 G.A.M. Oud Archief nr. 70 fol. 574. '... refererende dat in de acht poortvensters van den nieuwe thoren nootsaekelijck diende gemaect eenighe glaese vensters...'

R. STENVERT *

HET PENNINCKSHUIS TE DEVENTER

ONDERZOEK NAAR ACHTERGRONDEN VAN GEBOUW EN RESTAURATIE

*'Een uitzonderlijk geval brengt ons het eveneens aan de Brink te Deventer gelegen zg. Penninckshuis, eene patricische woning die zich Herman Penninck omstr. 1583 liet bouwen. In later tijd ergerlijk geschonden en wederom gerestaureerd is het thans nog bestaande bouwwerk slechts een fragment van de oorspronkelijk wel buitengemeen weidsche woning.'*¹

Deze typering van Vermeulen betreffende het Penninckshuis, Brink 89, is adequaat, maar laat nog veel ruimte om in het onderstaande artikel nader op het gebouw in te gaan. Vragen die de beschouwer zich ten aanzien van het gebouw (afb. 1) kan stellen zijn: wat is de mate van authenticiteit, wat voor informatie levert het gebouw de beschouwer nog op en wat is de bedoeling van deze informatie geweest? Het zal blijken dat dit bijna uitsluitend tot ons komt door de naar het plein, de Brink, gerichte zijde, de voorgevel. In het onderstaande zullen zaken aan de orde komen als: waarom werden hier juist voor de gebruikte architectonische elementen gekozen, waarom is het gebouw eeuwen later op een dusdanige ingrijpende manier gerestaureerd en vanuit welke visie werkte de architect? Daartoe wordt achtereenvolgens de bewoningsgeschiedenis, de beschrijving van het gebouw, de interpretatie daarvan, de restauratie van het pand en de verbouwing tot Doopsgezinde kerk behandeld.

Bewoningsgeschiedenis

Een verwijzing naar de opdrachtgever bevindt zich boven de poort, waar twee leeuwen een aliantiewapen vasthouden (afb. 2). Links een schild met dwarsbalk, vergezeld van drie vogels, geplaatst twee boven, één onder en rechts een schild met twee hoekige dwarsbalken. Sporen van deze afbeeldingen op de wapens zijn bij de restauratie te voorschijn gekomen, nadat ze in

de Franse tijd nagenoeg vlakgehakt waren. Het linker wapen is van de familie Penninck², het rechter van de familie Van Reede. De eerste bewoners waren dan ook Herman Penninck († 25 juni 1613) en Lucia van Reede († 4 juli 1617), die in 1583 huwden. Het is aan te nemen dat Herman Penninck de opdrachtgever van het rijke straatfront aan de Brink is geweest. Doorgaans wordt in de literatuur het huwelijksjaar aangenomen als globale datering van het gebouw³, maar waarschijnlijk is het echter enige jaren later gebouwd. Immers Koch⁴ spreekt over Macharias Penninck, de vader van Herman, die op 23 mei 1588 een groot huis kocht aan de Brink in een hoek die sindsdien Penninckshoek heet. De gevel kan daardoor pas na 1588 gebouwd zijn.⁵

Macharias Penninck, geboren circa 1523, was grootgrondbezitter en koopman in linnen, een van de aanzienlijkste lieden van de stad en lid van de katholieke magistratuur tussen 1587-1591. Als stamhouder van de familie werd Herman geboren uit het eerste huwelijk van Macherias met Neeske. In 1572 huwde hij opnieuw, met Agnes Niesken en in 1590 toen hij al

1 F. A. J. Vermeulen, *Handboek tot de geschiedenis der Nederlandse bouwkunst: tweede deel: Kentering en Renaissance*. 's-Gravenhage 1931, 343.

2 In goud een dwarsbalk van zwart, vergezeld van drie vogels van 't zelfde. Helmteken: een gouden vlucht, dekkleden; goud en zwart. Wapenspreuk: 'Als 't Godt behaget, beter benijt als beklaget'.

3 M. E. Houck, 'Het huis in den Penninckshoek te Deventer', *Eigen Haard* 1 (1892), 11-13 (verder vermeld als: Houck, *Het huis*). F. A. J. Vermeulen, op. cit. (noot 1), 343. E. H. ter Kuile, *Zuid Salland: Monumenten van geschiedenis en kunst. Deel IV, de provincie Overijssel, 4e stuk*. 's-Gravenhage 1974, 76. De laatste heeft het over 1593, maar dat zal ongewijfeld een drukfout geweest zijn. In andere geschriften geeft hij 1583 als stichtingsdatum aan. Zie ook: S. J. Fockema Andrea, E. H. ter Kuile en R. C. Hekker, *Duizend jaar bouwen in Nederland*. Amsterdam 1957, 104.

4 A. F. C. Koch, 'De reformatie te Deventer in 1579-1580', *Postillen over kerk en maatschappij in de 15e en 16e eeuw*. Nijmegen 1964, 378.

5 *De Navorscher* 57 (1908), 504. Daar wordt gesproken over een groot en klein Penninckshuis aan de Brink. Mogelijkerwijs wordt het huis aan de Brink en dat aan de binnenplaats (vroeger van Swaefken) bedoeld.

* De auteur studeerde Bouwkunde aan de H.T.S. te Zwolle en Kunstgeschiedenis met als hoofdvak Architectuurgeschiedenis aan de Rijksuniversiteit te Utrecht waar hij momenteel werkzaam is als toegevoegd docent. Van zijn hand verscheen reeds een publicatie over de Lebuinuskkerk te Deventer en een over de stad Deventer zelf. Het hier gepubliceerde artikel is zijn kandidaatsscriptie.

Afb. 1. Het Penninckshuis te Deventer (foto auteur, mei 1977).

67 was voor de derde maal, nu met de adellijke juffer Cunera Roters. Hij is circa 1597 overleden.⁶

Herman Penninck was lid van een rijk patriciërs-geslacht met vele bezittingen in de omgeving, met name op de Boskamp bij Olst. In 1583 huwde hij Lucia van Reede, dochter van Bitter van Reede, kannik te Deventer, en zijn concubine Jannetje van Baden.⁷ Het huwelijk was zeer kinderrijk: *hebben gehad veel goet en veele kindere ad 17 waarvan 10 tot hare mundige jaren gekomen en d' patrimoniele goeden gedeilt*.⁸ Beiden werden na hun dood begraven in de St. Lebuinuskerk te Deventer. De familie had haar rijkdom vergaard door de linnenfabricage, waarvan zij het monopolie bezaten.⁹ Hun zoon Hendrik huwde op 19 november 1615 met Catharina Stegeman en erfde het huis. Uit dit huwelijk werd de zoon Herman geboren die ongetrouwd op 1 juli 1686 overleed, waardoor bij testament o.a. het Penninckshuis vermaakt werd aan zijn zuster Johanna en aan de kinderen van zijn zuster Agnes Maria, echtgenote van Rudolf van Hövell tot Westervlier en Wezenaar. Het huis kwam zo in het bezit van de familie van Hövell.¹⁰

Politieke situatie

De pronkgevel aan de Brink heeft zoals we nog zullen zien een bedoeling, een duidelijk legitimerende functie. Hij geeft uitdrukking aan de wijze waarop de eigenaar zich aan de stad wilde presenteren. Wanneer we dit bezien in het licht van de toenmalige politieke situatie dan krijgt dit meer relief. Als rijke koopman liet hij andere kooplieden voor zich reizen, en als fabrikant van linnenwaren Deventenaren thuis voor zich weven. Ook behoorde de familie tot de aanzienlijke katholieken en bleef na de reformatie katholiek. Nadat in maart 1580, een half jaar na de eerste 'raserijen'¹¹, de openbare uitoefening van de katholieke eredienst verboden was, bleef de woning van de familie Penninck het trefpunt voor de overgebleven katholieken. Houck spreekt in dit verband over een schuilkapel.¹² Door de steeds oplaaierende godsdiensttwisten vertrokken in de loop van de 17e eeuw steeds meer familieleden naar Duitsland of Twente.

In de korte periode na het verraad van bevelhebber Stanley¹³ in januari 1587 en de herovering door prins Maurits op 10 juni 1591 toen de stad definitief Staats werd, kon onder de Spaanse overheersing weer vrijelijk de katholieke godsdienst uitgeoefend worden. De koop van het huis in 1588 en de bouw van de voorgevel met een duidelijk bedacht iconografisch en iconologisch¹⁴ programma zal waarschijnlijk te maken hebben met deze 'katholieke interimperiode'. Als rijk katholiek koopman probeerde hij zijn aanzien te verhogen, of te verbeteren, door middel van een nieuwe voorgevel waarin bepaalde architectonische mid-

Afb. 2. Penninckshuis, Alliantiewapens en ontlastingsboog poortdoorgang (foto auteur, feb. 1982).

delen een belangrijke rol speelden. Deze moesten de macht en de belangrijkheid van de familie uitdragen, en een idee geven van de welstand van de katholieke eigenaar, in het ook in deze periode van Spaanse overheersing, langzaam hervormd wordende Deventer.

Bouwkundige situatie

Het Penninckshuis vormt met de aangrenzende huizen een kom op de plek waar het centrale marktplein van

6 James Penninck, 'Beknopt overzicht van geslacht Penninck', *De Navorscher* 60 (1911) 11/12, 518-522, 570-575.

7 P.C. Bloys van Treslong Prins, *Genealogische en heraldische gedenkwaardigheden in en uit de kerken der provincie Overijssel*. Utrecht 1925, 70. Op de grafsteen zijn dezelfde wapens als boven de poort van het Penninckshuis zichtbaar.

8 *Navorscher*, op.cit. (noot 5), 503.

9 H. Abels, *Beiträge zur Heerder Ortsgeschichte: Aus dem Nachlass des Verfassers zusammengestellt und für den Druck vorbereitet durch Alfons Dietrichsdorf*. Heerde/Ems 1978, 101-102: 'Anmerkung über die Familie Pinninck aus Deventer'. Hij vermeldt 26-11-1588 als huwelijksdatum, maar dit is m.i. onjuist.

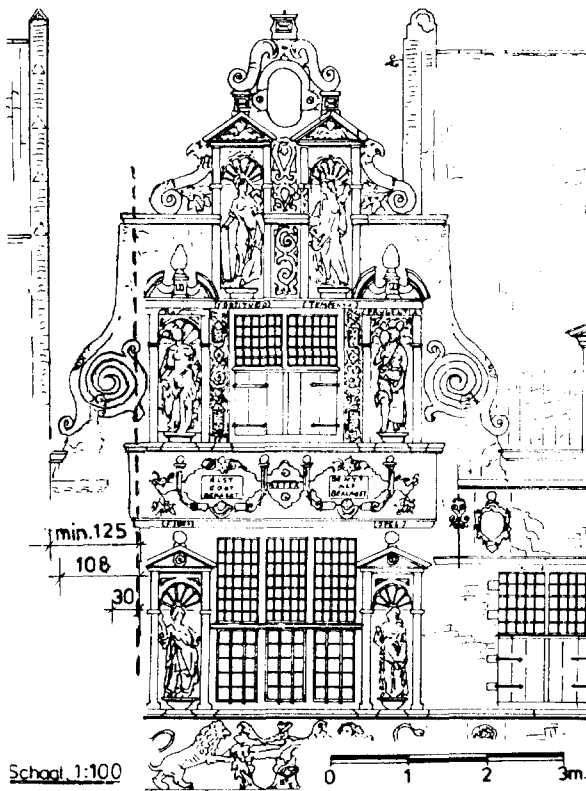
10 Houck, *Het huis*, op.cit. (noot 3), 13.

11 A.F.C. Koch, op.cit. (noot 4), 353.

12 Houck, *Het huis*, op.cit., 14. Koch zet er een klein vraagteken bij, omdat hij de traditie tot nu toe nog niet in de archiefstukken bevestigd heeft gezien. A.F.C. Koch, op.cit., 367, noot 90.

13 Overste Stanley was bevelhebber van 1200 Engelsen en Ieren die in oktober 1586 het garnizoen van Deventer gingen vormen. Hij werd van begin af aan al verdacht van heulen met de vijand. Zie: Gerh. J. Lugard jr., *Lof van Deventer*. Zwolle z.j., 41.

14 Over het gebruik van beide termen zie: Günter Bandmann, 'Ikonomie der Architectur', *Jahrbuch für Aesthetik und Allgemeine Kunstwissenschaft* 1951, 67-109, in het bijzonder p. 74. En: Idem, 'Ikonomie des Ornaments und der Dekoration' (n.a.v. Erik Forssman, *Saule und Ornament*), *Jahrbuch für Aesthetik und Allgemeine Kunstwissenschaft* 4 (1958-59), 232-258. Voor de afbeeldende delen zoals het deugenprogramma, zal de term Iconografie gehanteerd worden, voor de niet-afbeeldende architectonische delen alleen de term Iconologie.

Afb. 3. Topgevel poortgebouw, met gereconstrueerde voluut (tekening auteur).

Deventer, de Brink, een knik maakt. Het gebouw staat op een belangrijke plaats in de stad, en wordt bepaald door een woonvleugel en een bijna volledig in zandsteen opgetrokken poortgebouw. Beide delen dragen duidelijk sporen van de restauratie van 1891. Het poortgebouw wordt aan de linkerzijde door het naastgelegen pand, Brink 88, ingeklemd, waardoor het nu niet meer geheel symmetrisch van opzet is. Toch is het aannemelijk dat het oorspronkelijk wel symmetrisch van opbouw is geweest, met aan beide zijden een grote voluut (afb. 3). Een aantal bouwkundige gegevens wijzen hierop, zoals de kroonlijst en de deuromlijsting van Brink 88, die later behoedzaam om het decoratieve beeldhouwwerk zijn aangebracht (afb. 4). Ook in de kap van dit pand is een spoor van deze oudere, symmetrische gevelcompositie overgebleven: een bakstenen rest die tegen het wolfseind aansluit (afb. 5). Een nadere beschouwing leert dat de kap van dit pand eind 17e eeuw van een wolfseind werd voorzien, gedragen door rondhouten grenen sporen. Ook andere sporen¹⁵ versterken de veronderstelling dat in die tijd na afbraak van een oudere topgevel een

iets bredere lijstgevel op ongeveer anderhalve meter voor de oude rooilijn werd gebouwd. De stedenbouwkundige situatie, in een hoek waar geen verkeer langs komt, liet dit toe, maar de symmetrische opbouw van het poortgebouw werd daardoor aanzienlijk geschaad.

Vóór de gedeeltelijke sloop in 1890 is een opmeting gemaakt van de voorgevel en van de resten van het woonhuis.¹⁶ Het rechterdeel van de woonvleugel bood toen onderdak aan een wijnpakhuis met inrijopening en daarnaast een kamer met schouw en er achter een bedrijfsruimte. De begane grond stond niet direct in verbinding met de verdieping, de trap bevond zich namelijk in een bijgebouwtje dat via de binnenplaats te bereiken was. Via de ruimte boven de doorrijopening van de poort kon de enige treden hoger gelegen belangrijkste kamer betreden worden. Vanuit deze grote, oorspronkelijk ongelede ruimte leidde een spiltrap naar zolder en de daar aanwezige kamer in het poortgebouw, met een eigen kap loodrecht op de woonvleugel.

De scheiding tussen begane grond en bovengeleden ruimten zal waarschijnlijk tot de bouwtijd terug gaan. Het is echter gezien de belangrijkheid van de bewoners en hun vele handelsactiviteiten niet waarschijnlijk dat deze ruimte verhuurd werd. Mogelijk heeft de bedrijfsruimte wel altijd direct in verbinding gestaan met de Brink. Ook de twee, nog bestaande en onderling verbonden kelders (respectievelijk 2,95 x 6,00 m en 3,50 x 2,95 m) hadden een opening naar de Brink. De onderpui is begin 19e eeuw aan de eisen van de tijd aangepast (afb. 6), en de rechte trap die toegang gaf tot de verdieping zal ongetwijfeld anders geweest zijn. Mogelijkerwijze heeft tegen het poortgebouw een stenen traptorentje gestaan.¹⁷

Het poortgebouw gaf toegang tot een basse-cour¹⁸, waarop een grote diversiteit aan bouwblokken uitkwam. Aan de hand van de kadastrale minuut van circa 1830 en de beschrijving van Houck¹⁹ is een recon-

15 D. J. de Vries, *De constructieve ontwikkeling van het stadswoonhuis te Zwolle van 1300-1700; vergeleken met voorbeelden uit de IJsselstreek en de stad Utrecht*. H.T.S.-scriptie, Zwolle 1979, dl. 2, 86.

16 De voorgevel is opgemeten door J. A. Mulock Houwer t.b.v. de prijsvraag voor een nieuw kerkgebouw, het woonhuis is opgemeten door A. Mulder in 1891 en uitgewerkt door Wolthuis in 1975 (Monumentenzorg tek.nr.: 58121).

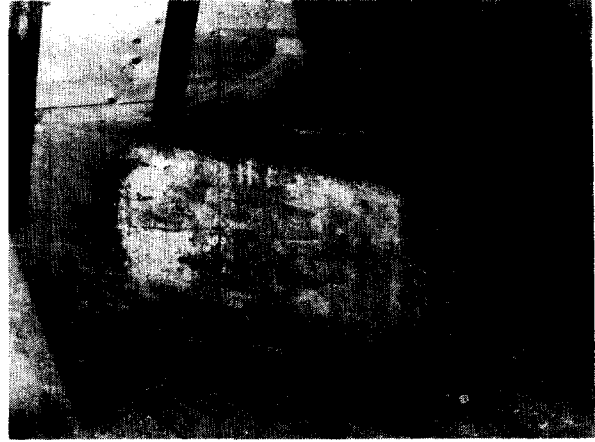
17 Brink 88 vertoont aan de achterzijde sporen in het baksteenwerk, welke op aanhechting van een traptoren zouden kunnen wijzen.

18 M. E. Houck, 'Wandelingen door Oud-Deventer', *Het huis oud & nieuw* 8 (1910), 130 (verder vermeld als: Houck, *Wandelingen*). Volgens E. J. Haslinghuis, *Bouwkundige termen*. Utrecht 1970², 44, is het een nederhof, waar dienstwoningen, stallingen enz. op uitkomen.

19 Houck, *Het huis*, op. cit., 11-13.

Afb. 4. Aansluiting goot Brink 88 op zandstenen gevel, met klauwstuk dat deels door de goot steekt (foto auteur, april 1982).

Afb. 5. Brink 88, restant poortgebouw in de kap (foto auteur, april 1982).

structie gemaakt (afb. 7).²⁰ Links van de binnenplaats bevond zich een gebouw met een reeks smalle vertrekken en rechts een gang met een lessenaarsdak. Aan de achterzijde was, achter een in 1876 aangebouwde gang²¹, een deel van een hoog, lang en ondiep gebouw zichtbaar, bestaande uit twee delen. Het linkerdeel had aan de tuinzijde muurankers, het jaartal 1601 vormend, en was oorspronkelijk één vertrek, later opgesplitst in een keuken en een kamer. Het rechterdeel had zowel een tufstenen scheidingsmuur van veertig centimeter dikte als tufstenen zijmuren. Dit moet het oudste gedeelte van het complex geweest zijn en mogelijk het oude huis van het geslacht Swaefken waar Ter Kuile melding van maakt.²² Deze ruimte was opgedeeld in een vestibule, een kamer en een grote zaal. Houck²³ noemt het de ridderzaal, onderkelderd en gefundeerd met brokken graniet, kloostermoppen en oersteen. Aangrenzend hieraan en loodrecht daarop, bevond zich een tweede eveneens onderkelderde zaal. Deze ruimte vormde oorspronkelijk met verdieping en zolder één hoog vertrek. *In den achterwand waren een paar nissen. Leidens de traditie is het een kapel geweest, waar in de dagen, toen de openbare uitoefening van den R.C. (rooms-katholieke) godsdienst verboden was, clandestiene bijeenkomsten gehouden werden.*²⁴ Deze kapel keek uit op de tuin, welke vanaf de binnenplaats bereikbaar was door de vestibule en aan de andere zijde in verbinding stond met de Spijkerboorsteeg. Aan die zijde wordt zij afgesloten door een poortje met als opschrift: 'anno 1613'.²⁵ Op dit poortje en de sterk gewijzigde voorgevel na, zijn deze gebouwen in 1891 voor de bouw van de nieuwe Doopsgezinde kerk gesloopt.

Architectonische middelen

De gevel is opgetrokken in de stijl van het noordelijk maniërisme²⁶, en over de kwaliteit daarvan lopen de meningen nogal uiteen. We moeten in de uitingen van het maniërisme een onderscheid maken tussen het esthetische aspect en het iconologische. Vanuit puur stilistisch en esthetisch standpunt gezien is niet iedereen even enthousiast. Ter Kuile heeft het over 'wilde ont-

20 Alle bouwkundige restanten zijn in 1891 gesloopt bij de bouw van de Doopsgezinde kerk.

21 Gemeentearchief Deventer (G.A.D.), los bewaarde tekening 1238. Aanvrager J.W. Vitringa.

22 E.H. ter Kuile, *op. cit.* (noot 3), 76. *De Navorscher* 57 (1908): 'Extract uit d'Oldenburgse Chronike'. Op p. 503 staat: hebben gekoft toe Deventer dy grote behuisingh aan den Brink van die van Swaefken: '(...) sij heeft het Vadershuis voergemelt zeer verbeteret en het wapen van Van Pinninck en van Van Rheeden buiten en binnen's huisses, oek haer Edeluiden die portretten aldaer tot memory gelaten'.

23 Houck, *Het huis*, *op. cit.*, 12.

24 Houck, *Wandelingen*, *op. cit.*, 132.

25 Een in dit verband vermeldenswaardige, maar duistere opmerking staat in: E.H. ter Kuile, *op. cit.*, 4. Waar A.F.C. Koch in het overzicht van de geschiedenis van Deventer opmerkt n.a.v. een veronderstelde stadsomwalling uit de 11e of begin van de 12e eeuw: 'Een der romaanse vestingstorens schijnt nog tot het eind der vorige eeuw (achter Brink nr. 89) te hebben gestaan, en is toen afgebroken zonder als zodanig te zijn herkend en zonder in tekening te zijn gebracht.

26 De vaak gebruikte termen, Hollandse renaissance of Hollands maniërisme zijn verouderd of suggereren ten onrechte een bepaalde geografische herkomst.

Afb. 6. *Penningkshuis, voorgevel vóór 1881. Uit: J. J. van IJsendijck, Documents classés de l'art dans les Pays Bas de Xième au XVIIIème siècle. 5 dln., Utrecht 1880-1889, II, litt M pl. 5 (foto Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Zeist).*

aarding' en Hitchcock²⁷ vermeldt dat de overvloedige decoratie meer samenhang vertoont dan eigenlijk verwacht zou kunnen worden. Deze kijk vanuit het heden naar het verleden is echter van belang, ondanks de ingesloten waardeoordelen, voor de architectuurhistorische plaatsbepaling van de gevel.

De gevel zit volgens Jans zo vol dat er sprake is van 'horror vacui'.²⁸ Houck formuleert het anders: *Ik heb wel ontwikkelde lieden, mannen van smaak ontmoet, die hun schouders optrokken over de dwaasheid om dit monsterachtige gebouw te willen herstellen. De beelden waren grof, de versieringen overladen, kortom de geheele gevel was onaesthetisch.*²⁹

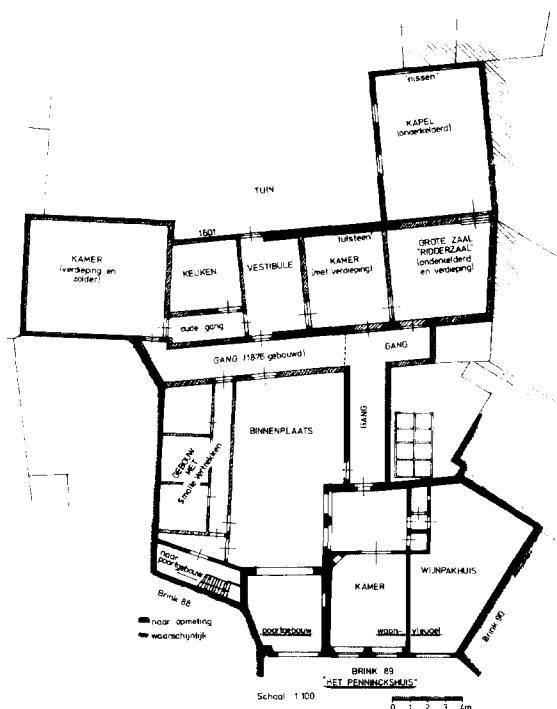
Het iconologische aspect bestond eruit dat de opdrachtgever op een gegeven moment de bouwmeester opdracht gaf om een gevel te bouwen, waarbij hij uit het toen gangbare vormenscala op een zodanige wijze

27 E. H. ter Kuile, in: S. J. Fockema Andrea e.a., *op. cit.* (noot 3), 104. Henry-Russell Hitchcock, *Netherlandisch scrolled gables of the sixteenth and early seventeenth centuries*. New York 1978, 69: 'Yet the result is more coherent than as one might say – it has any right to be.'

28 Everhard Jans, *Bürgerhausformen zw. IJssel u. Ems: 1400 bis 1850*. Almelo 1985, 173.

29 Houck, *Het huis*, *op. cit.*, 12.

Afb. 7. Reconstructie van de gebouwen rond de binnenplaats, waarschijnlijke toestand tussen 1876 en 1891. Gemaakt m.b.v. kadastrale minuut van circa 1830 en de beschrijving van M. E. Houck, 'Het huis in den Penninckshoek te Deventer', Eigen Haard 1 (1892), 11-13 (tekening auteur).

de elementen koos, dat de intenties van de opdrachtgever als het ware in steen vertaald werden. Deze combinatie van elementen gaven een 'diepere' betekenis aan het gebouw.³⁰ Met uitzondering van het beeldenprogramma, zijn in afbeelding 18 een zestiental elementen in de gevel gedetermineerd, die hetzij van iconologisch, hetzij van geografisch belang zijn.

Een belangrijk motief in het noordelijk maniërisme was het poortmotief (afb. 8). Deze vorm is afgeleid van het portaal, door zuilen geflankeerd en wordt hier door de decoratie enigszins versluierd. Het is op te vatten als een heerserssymbool³¹, afgeleid van het middeleeuwse kerkportaal, dat niet alleen in eerste instantie doorgang naar de kerk was, maar eerder een achtergrond waartegen alle belangrijke activiteiten zich afspeelden.³² In het maniërisme heeft dit motief in gemodificeerde vorm een rol gespeeld. De poort was alleen doorgang voor de eigenaar en zijn gevolg, terwijl het volk voor de poort moest stoppen. Ook was het een architectonisch kader waarbinnen de eigenaar zich liet zien wanneer hij uit zijn huis naar buiten trad. Volgens Forssman werd het huis met een poort versierd, zoals men de borst van een verdienstelijk man

met een orde versierde. Het ging daarbij niet om het uiterlijk (de esthetische werking), maar om het aanzien (de presentatie van hogere waardigheid).³³ Zo stelde men het poortmotief in dienst van een idee waardoor het uitsteeg boven het louter architectonische, zoals dat bijvoorbeeld ook het geval is bij de triomfbogen in Rome. Aan de boog van Titus aldaar komen in de boogzwicken voor het eerst victoriën voor, voorlopers van de engelen met lauwerkransen die we bij het Penninckshuis zien (afb. 8-4).³⁴

Opvallend aan de poort zijn de twee ionische pilasterkapitelen, met festoenen tussen de voluten (afb. 8-5). De toegepaste ionische orde is belangrijk om een aantal redenen. Ten eerste met betrekking tot het architectuurtractaat 'Theatrum Vitae Humanae' van Vredeman de Vries, voor het eerst in 1577 in Antwerpen uitgeven. Daarin wordt een visie gegeven op het thema zuil – mens. De ionische orde symboliseert er de periode van de mens tussen zijn 32ste en 48ste levensjaar; de rijpheid van het leven. Forssman zegt over de bijbehorende afbeelding dat de zichtbare tegenstelling tussen vrede op de voorgrond en geweld op de achtergrond, er moet duiden dat vrede en zekerheid in het familieleven alleen door strijd en gezag behouden zullen worden.³⁵ Ten tweede wordt de ionische orde door Serlio (voortbouwend op Vitruvius) als juiste orde beschouwd met een karakter dat het midden houdt tussen twee extremen. Met aan de ene kant de robuuste dorische en aan de andere kant de sierlijke korintische orde. De architect die in de geest van Serlio werkte, en dat mogen we bij de bouwmeester van het Penninckshuis wel aannemen, gebruikte de ionische orde, omdat zijn opdrachtgever de extremen bewust wilde vermijden. Voor de opdrachtgever was het midden houden tussen twee extremen een deugd, en de ionische orde werd daarbij gebruikt om de indruk van stille harmonie op te roepen.³⁶ Ten derde is het opvallend dat de ionische orde zoveel voorkomt aan Neder-

30 E. Forssman, *Säule und Ornament: studien zum problem des manierismus in der nordischen Säulenbuchern und Vorlageblättern des 16 und 17 Jahrhunderts*. Stockholm 1956, 7: 'Die ikonologische Betrachtung allein verliert leicht das künstlerische am Kunstwerk aus dem Auge, die Stil interpretation allein kann essentielle werte des kunstwerke unerklärt lassen, aber zusammen können sie das Werk annähernd ausschöpfen'.

31 Ibidem, 32.

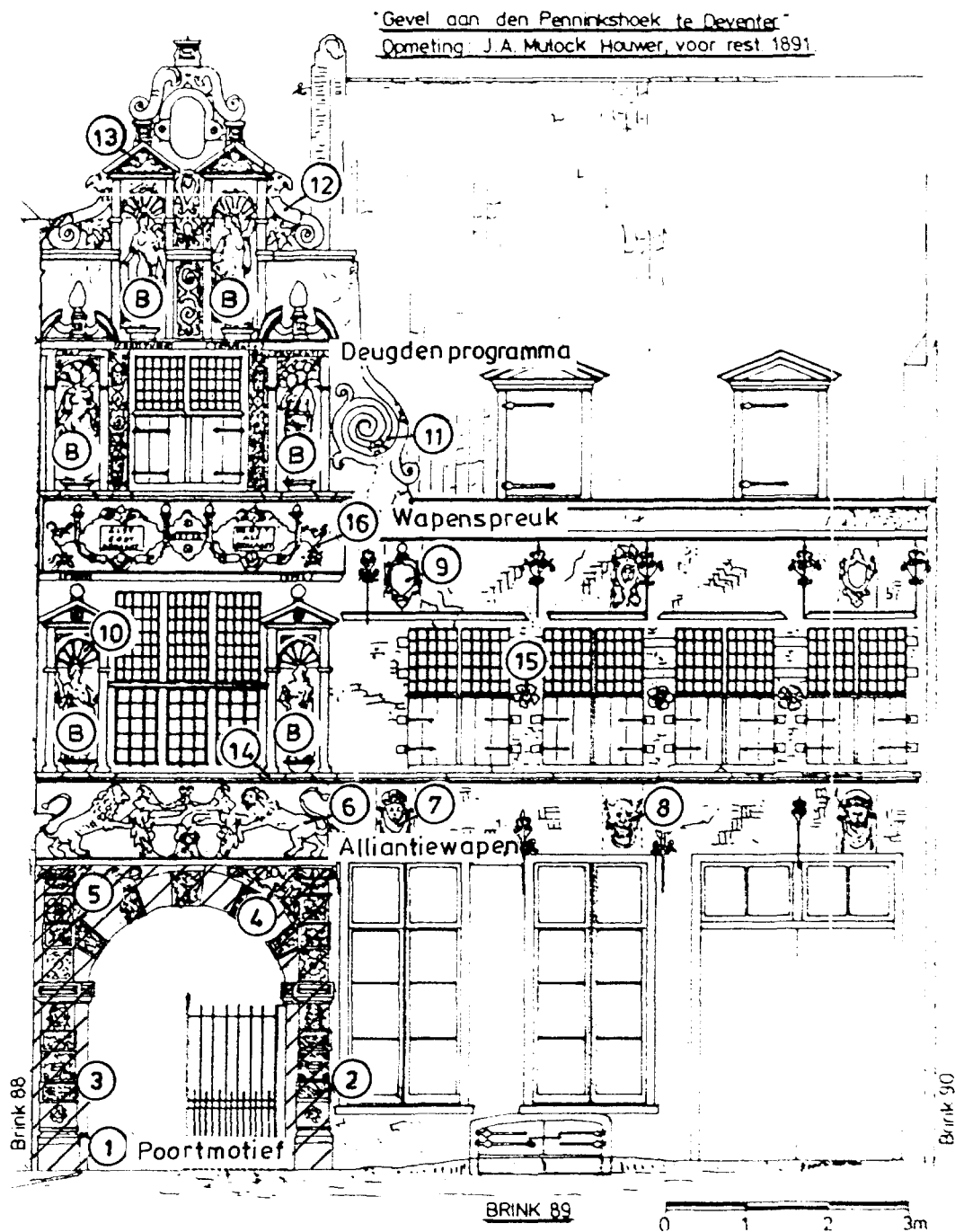
32 Hans Gerhard Evers, *Tod, Macht und Raum als Bereiche der Architectur*. München 1939, 93-108.

33 E. Forssman, *op. cit.* (noot 30), 32.

34 Heinz Kahler, *Rom und sein Imperium*. Baden-Baden 1962, 117: '... wo in der Zwickeln zwischen der Archivolten und der sie umschliesenden Architekturvictorien mit Standarten und Kränzen schweben'.

35 E. Forssman, *op. cit.* (noot 30), 158.

36 Idem, *Dorisch, Ionisch, Korinthisch: Studien über den gebrauch der Säulenordnungen in der Architectur des 16e-18e Jahrhunderts*. Uppsala 1961, 78.

Afb. 8. Architectonische elementen in de voorgevel (tekening auteur). A: 1. Poortmotief, 2. Bossage, 3. Diamantkopmotief, 4. Zwevende engelen (victorien) lauwerkransen reikend, 5. Ionisch pilasterkapiteel met festoenen tussen de voluten, 6. Twee leeuwen met alliantiewapen, 7. Mascarone, 8. Leeuwenkopmasker, 9. Cartouche, 10. Nis met schelpvulling, 12. Klauwstuk met Griffioenkop, 13. Fronton met engelenkopje en vleugel, 14. Druiplijst met bloktanden, 15. Rozet, 16. Wapenspreuk, in cartouches gevat tussen wortelmotieven; B: Deugdenprogramma.

landse en Duitse stadhuizen, zoals b.v. de ingangshal aan de noordzijde van het stadhuis in Lemgo (1565, bovenverdieping 1589 toegevoegd), Leiden (1593), Celle (bij de verbouwing van 1599) en dat van Bolsward (1614-16). De keuze van de ionische orde zal hier te maken hebben met de rang en waarde van de burgerlijke gemeenschap: het toskaans was te gewoon, het korintisch te voornaam. Het waarom van de toepassing zal ook te maken hebben met het feit dat de 'vrouwelijke' ionische orde het beste samenging met de vaak in deze gevels voorkomende vrouwelijke deugden. Forssman merkt op dat volgens Serlio de ionische orde ook voor de 'huomini litterati', de geleerde heren, passend is, maar met dat voorschrift in de praktijk niet veel aan wist te vangen.³⁷ De voorgevel van het Penninckshuis toont echter aan dat niet alleen de ionische orde, de toepassing van het poortmotief, maar ook het deugdenprogramma gekozen waren als passend voor de 'huomo litterato': Herman Penninck.

Deugdenprogramma

Zes allegorische vrouwenfiguren, personificaties van deugden, zijn in de gevel zichtbaar: Fides, Spes, Caritas, Prudentia, Fortitudo en Temperantia. De drie eerstgenoemde vormen de drie 'Goddelijke deugden', de drie anderen samen met Justitia de vier 'Kardinale deugden'. Justitia, die de deugden in toom houdt, is niet meer aanwezig, maar men mag aannemen dat ze oorspronkelijk op de top van de gevel heeft gestaan.³⁸ Of ze in het begin van de vorige eeuw bij zwaar onweer omlaag was gekomen zoals T.M. Wilmink schreef is niet bewijsbaar. Wel maakt hij melding van zichtbare moeten voor een groot beeld, gevonden bij de restauratie in 1891.³⁹

De originele beelden waarvan Caritas en Prudentia te groot en Fides en Spes te klein voor hun nissen lijken, zijn bij de restauratie aan het Rijksmuseum ten geschenke gegeven. In de gevel zijn ze vervangen door kopieën van duidelijk mindere kwaliteit, waarschijnlijk gemaakt door de Deventer beeldhouwer W.G. van Poorten.⁴⁰

Fides (geloof) (afb. 9 en 10)⁴¹ staat op haar linkerbeen en met het rechter gebogen. De heupen buigen sterk door naar rechts. Het hoofd met lange hals draagt een tulband met kleinnood. Beide handen ontbreken. Bij de kopie is de linkerhand, een kruis vasthoudend, hersteld. Het kruis en de, hier ontbrekende, kelk zijn de meest voorkomende attributen. Zij verwijzen naar de voornaamste punten van het geloof en symboliseren de kruisiging en het sacrament.

Spes (hoop) staat op haar rechterbeen, het linker buigt iets door. Ze kijkt naar links omhoog, en draagt een kleed met wijde mouwen en split in haar rok. Haar

hoofd, beide voeten, delen van het anker en de beide armen ontbreken. Bij de kopie zijn de beschadigingen hersteld en houdt ze met haar linkerhand een anker vast, terwijl de rechter omhoog wijst in haar blikrichting. De hand reikt naar de kroon, het symbool van de toekomstige heerlijkheid. Samen met het anker zijn dit de gebruikelijke attributen.

Caritas (naastenliefde) staat met blote voeten op een plint met haar buik naar voren stekend. Zij houdt een naakt meisje vast, dat zwaar beschadigd is. Caritas draagt een dun gewaad, dat de rechterborst en het linkerbeen bloot laat. Kop, handen, voeten en delen van het kind ontbreken. In de kopie zijn deze hersteld waarbij ze schuin omhoog kijkt, in tegenstelling tot de foto uit 1881 (afb. 6), waarop ze recht vooruit kijkt. Het beeld in de gevel is zeer matig van kwaliteit. Timmers vermeldt deze vorm van personificatie niet, Molsdorf⁴² echter wel. Gebruikelijker is dat de vrouw het kind op de arm draagt.

Prudentia (voorzichtigheid) staat op haar linkerbeen en heeft het rechter sterk gebogen. Ze kijkt recht voor zich uit en draagt een mantel die haar bovenlichaam onbedekt laat terwijl deze wordt opgehouden door een met een bloem versierde band. Beide onderarmen en attributen ontbreken. Ze is van een duidelijk

37 Ibidem, 88.

38 Briefwisseling tussen het lid van de kerkeraad van de Doopsgezinde kerk T.M. Wilmink en J. Kalf, directeur van het Bureau Monumentenzorg, over de eventuele herplaatsing van het Justitia-beeld. Gevraagd werd eerst naar andere voorbeelden van Justitia-beelden waarna die van Bolsward werd aangewezen als het best bijpassende qua stijl. Het zwaard en de weegschaal zouden in metaal gemaakt worden. Jan Kalf stelt op verzoek van de heer Wilmink een beeldhouwer voor, maar op 28 januari 1925 volgt de mededeling dat het voorstel tot het maken van een nieuw Justitia-beeld het in de ledenvergadering niet gehaald heeft (Archief Monumentenzorg RB 1925/73). Een andere mogelijke lezing van het ontbreken van het Justitiabeeld is dat, om niet in problemen te komen met de stedelijke overheid, er voor gekozen is om te suggereren dat Justitia er wel bij hoorde, maar niet geplaatst werd. Een volledig deugdenprogramma zou echter alleen aan gebouwen van de stedelijke overheid toegepast mogen worden, en niet aan rijke woonhuizen.

39 Brief van T.M. Wilmink aan J. Kalf d.d. 25 november 1924, 'Bij de restauratie in 1890/91 vond men op den geveltop de duidelijk zichtbare moeten van een vrij groot beeld en de sporen van een klaarblijkelijk spoedig gebluschten brand' (Archief Doopsgezinde kerk, inv.nr. K.F. 47b).

40 De originele Fortitudo en Temperantia-beelden zijn in 1970 na restauratie in langdurig bruikleen afgestaan aan het museum De Waag te Deventer. De vier andere beelden bevinden zich in het depot van het Rijksmuseum te Amsterdam (inv. nr. 18757, a-f).

41 J. J. M. Timmers, *Christelijke symboliek en Ikonografie*. Bussum 1974², 148-153; Jaap Leeuwenberg en Willy Halsema-Kubes (eds.), *Beeldhouwkunst in het Rijksmuseum te Amsterdam*. 's-Gravenhage en Amsterdam 1973, 174-176. Aan de hand hiervan worden de afzonderlijke deugden kort behandeld.

42 W. Molsdorf, *Christliche Symbolik der Mitteralterliche Kunst*. Leipzig 1926, 214.

Afb. 9. *Fidesbeeld, origineel Rijksmuseum Amsterdam (foto auteur, februari 1982).*

Afb. 10. *Fidesbeeld, kopie in voorgevel Penninckshuis, 1891 (foto auteur, februari 1982).*

andere, grovere, stijl dan de overige beelden. Haar linkerarm is in de kopie aangevuld. De slang die ze in overeenstemming met Matt. 10:16 als attribuut draagt is hier niet aanwezig. Wel is op de foto uit 1881 (afb. 6) haar andere attribuut: de spiegel, teken van zelfkennis, zichtbaar.

Fortitudio (standvastigheid) staat op haar linkerbeen en heeft het rechter tegen de onderkant van de in het midden gebroken zuil geplaatst, die zij met de rechterhand vasthoudt. Met de linker omvat zij de andere helft, die schuin op haar schouder rust, en kijkt

daarbij rechts omhoog. Ze draagt een helm, als deel van een wapenrusting. Haar rechterhand ontbreekt, maar is in de kopie aangevuld. De bekendere uitbeelding met leeuw of leeuwenhuid is hier vervangen door de gebroken zuil, toespeling op de dood van Samson, Rich. 16: 29-30.

Temperantia (matigheid) staat op haar rechterbeen en met het linker schuin naar voren. De rechterhand houdt een schaal vast. Haar linkerhand die grotendeels ontbreekt, was opgeheven. Op haar haar ligt een lauwerkrans en ze draagt een van de rug ahangend

kleed, dat van voren openstaat, zodat haar lichaam grotendeels onbedekt blijft. In de kopie is de linkerhand aangevuld en zijn delen van voeten en gezicht hersteld. Ze giet water uit een, hier ontbrekende, kan in een schaal die wijn bevat, attributen die wijzen op matigheid.

Justitia (gerechtigheid) ontbreekt, maar zal ongetwijfeld afgebeeld zijn geweest met zwaard en weegschaal.

Het deugdenprogramma gaat terug op de *Psychomachia* van de Spaanse dichter Prudentius (circa 350-410), die verhaalde over een gevecht tussen deugden en ondeugden. In de late 12e eeuw begon de dynamische conceptie van het gevecht plaats te maken voor de statische uitbeeldingen van de deugden. Vaak werden dan nog de bijbehorende ondeugden onder de voeten vertrapt afgebeeld. Aan de kathedraal van Chartres waren de deugden voor het eerst verdeeld in drie theologische en vier kardinale deugden. In Italië schilderde Giotto in 1306 in de Arenakapel te Padua een deugdenprogramma, dat een belangrijke invloed had op de latere Italiaanse renaissance-cycli. En het is de Italiaanse iconografie van de deugden die via Duitsland naar Nederland kwam, waar het de uitbeelding in de grafiek beïnvloedde.⁴³ Allegorische deugdenreeksen van Goltzius⁴⁴, Matham en Wierick dateren uit deze tijd. Ook belangrijk in dit verband zijn de prenten van Maarten van Heemskerck door Coornhert in 1550 uitgegeven.⁴⁵ De uitgave van de 'Artes Liberales' samengesteld door Hieronimus Cock en Frans Floris zouden volgens Jans te maken gehad kunnen hebben met de uitbeelding van de deugden.⁴⁶ Een andere mogelijke inspiratiebron wordt gevormd door de prenten van Virgil Solis (1514-1562), graficus te Nürnberg, met name de acht deugden (de zeven bekende plus Patientia) uit circa 1557. De zwerig fladderende kleding, de vooruitstekende buik en de geprononceerde borsten spreken voor zich.⁴⁷

Deugdenprogramma's komen in Nederland vrij zelden voor, en dan in de meest uiteenlopende combinaties van deugden. Het programma aan het Penninckshuis is het enige programma van deze omvang aan een particulier woonhuis. Deugdenprogramma's komen wel voor aan openbare gebouwen, zoals het stadhuis te Kampen (zes beelden, maar van andere samenstelling⁴⁸), de schouw van hetzelfde stadhuis (zes beelden, 1545 door Colijn de Nole⁴⁹), de waag te Enkhuizen (vijf beelden, 1557-1559⁵⁰), de kanselarij te Leeuwarden (acht beelden, 1571), het stadhuis te Franeker (alleen Justitia), het stadhuis te Leiden (twee beelden, 1598) en het stadhuis te Naarden (Justitia, Spes en Fides, 1601). Een bijzondere plaats neemt het stadhuis van Bolsward in (1614-16). Boven de ingang zijn Caritas, Fides, Spes en Justitia te zien. Stilistisch lijken deze beelden het meest op die in Deventer, en

ook de decoratie bevat opmerkelijk veel dezelfde elementen. Hoewel het onwaarschijnlijk lijkt dat de inspiratiebron van dit stadhuis bij het Penninckshuis gezocht moet worden, kunnen ze terug gaan op eenzelfde inspiratiebron.⁵¹

Voorbeelden van deugdenprogramma's in het buitenland die wat tijd, samenstelling en intentie betreft vergelijkbaar zijn, komen vooral in Duitsland voor. Bijvoorbeeld aan de Ottheinrichsbau in Heidelberg (1556-1559). Maar verreweg de meeste voorbeelden komen uit het Wesergebied zoals de deugdenbron (1552) van slot Backeburg⁵², het stadhuis in Lemgo (1565 en 1589)⁵³, het Hexenburgermeisterhaus aldaar (1571) (afb. 11)⁵⁴ en Hamelen, Osterstrasse 9 (1585-89), reliefs van Cord Tönnis.⁵⁵ Vele andere, maar voor ons geval te late voorbeelden van deugdenprogramma's, kunnen nog vermeld worden.⁵⁶ De voorbeelden voor het deugdenprogramma van het Penninckshuis zullen naar alle waarschijnlijkheid in Duitsland gezocht moeten worden, zonder dat daar directe voorbeelden voor aan te geven zijn.

In de gevel is een wapenspreuk zichtbaar, opgebouwd uit rolwerkcartouches en verticale wortelachtig-

43 Künstle, K., *Iconographie der Christliche Kunst*. Freiburg 1928, 156-167. B. Knipping, *De iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden*. Hilversum 1939, 24-36; E. Mâle, *L'art religieux de la fin du moyen-âge en France*. Paris 1908, 309-328.

44 E. K. J. Reznicek, *Die Zeichnungen Hendrick Goltzius*. Utrecht 1961. Afbeelding K 81, met dezelfde attributen en vergelijkbare stijl daterend uit 1588, maar niet eenduidig als voorbeeld aan te duiden.

45 Ilja M. Veldman, *Maarten van Heemskerck and Dutch humanism in the sixteenth century*. Maarsen 1977, 57-61, i.h.b. afb. 76 en 83.

46 E. Jans, *op. cit.* (noot 28), 175.

47 Ilse O'dell-Franke, *Kupferstiche und Radierungen aus der Werkstatt des Virgil Solis*. Wiesbaden 1977, Afb. e88-e95.

48 Karel de Grote, Alexander de Grote, Temperantia, Fides, Justitia en Caritas. Bij restauratie door moderne beelden vervangen.

49 Vergelijk het ontwerp voor een schoorsteen in de raadskamer te Zwolle circa 1560 met Justitia en Prudentia. R. Meischke, 'Het architectonische ontwerp in de Nederlanden gedurende de late middeleeuwen en de zestiende eeuw', *Bulletin KNOB* 53 (1952), afb. 10.

50 Justitia, Fides, Spes, Caritas en Fortitudio.

51 F. A. J. Vermeulen, *op. cit.* (noot 1), 294. Hij vindt dat de behandeling van het muurwerk met zijn zware, met rijk bossagewerk behakte natuursteenbanden en zijn in weelderige vormen-taal gehouwen ingang, teruggaat op de Noordduitse stijl van Vredeman de Vries. 'Vooral de engeltjes in de zwikken, de maskers, de voluten aan de zijkant van het portaal en het bossagewerk vallen mij op in vergelijking tot het Penninckshuis.'

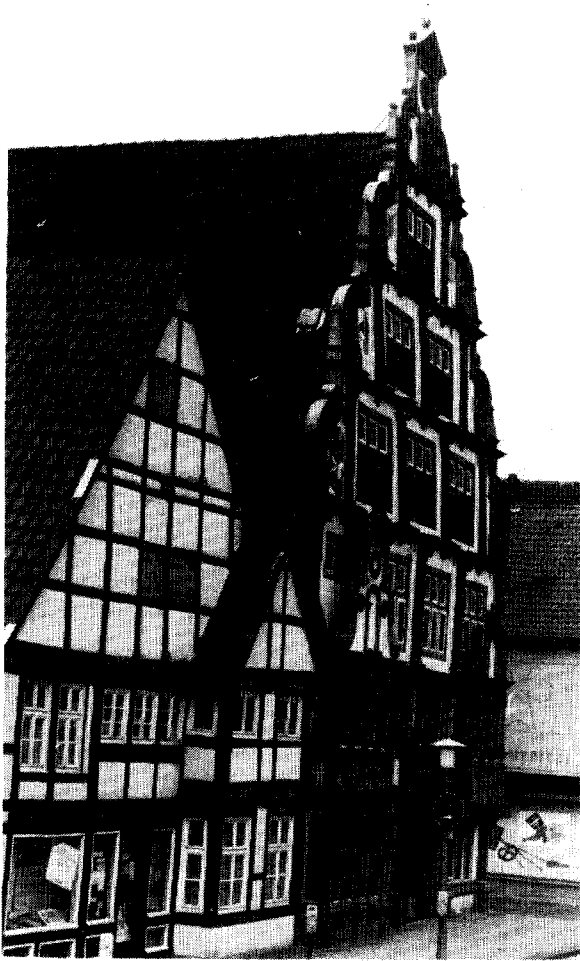
52 Herbert Kreft en Jörgen Soenke, *Die Weserrenaissance: Bildband und Handbuch*. Hameln 1964, afb. 41.

53 Ibidem, afb. 174.

54 Ibidem, afb. 56-58.

55 Ibidem, afb. 83-85.

56 Wilhelm Hansen en Herbert Kreft, *Fachwerk im Weserraum*. Hameln 1980, 313. Onder het trefwoord: 'Tugenden', worden ook stenen gebouwen vermeld.

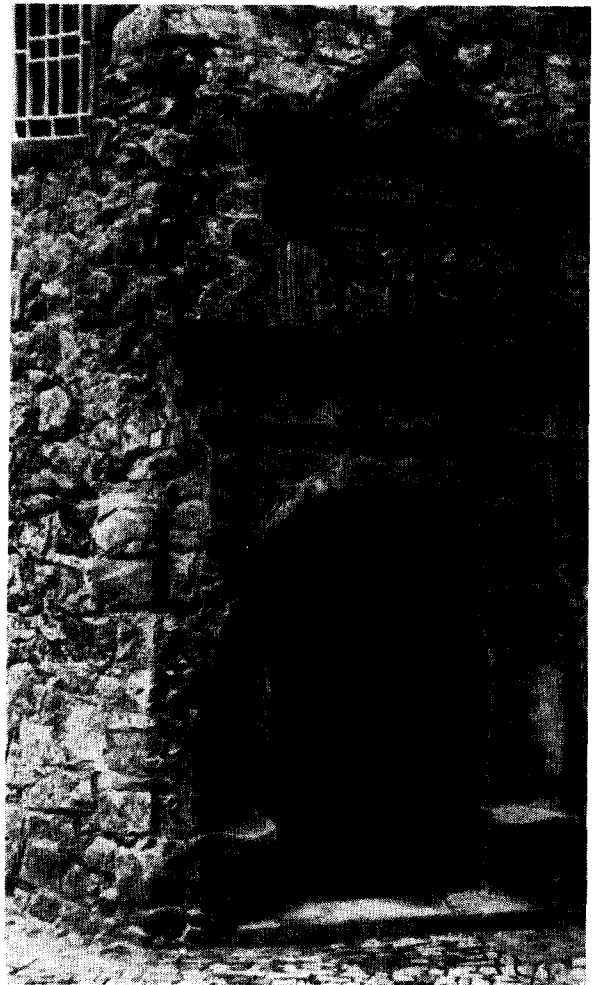

Afb. 11. Lemgo, *Hexenbürgermeisterhaus* 1571 (foto auteur, februari 1984).

ge motieven, met daaronder portretkopjes (afb. 6). Het opschrift luidt: 'Alst Godt behaget, ist beter benidet als beklaghet'. Het is de wapenspreuk van de familie Penninck.⁵⁷ Een zelfde opschrift afkomstig uit een boerderij bevindt zich in Oldenzaal (1589, momenteel in de oudheidskamer aldaar). Ook in Munster (1617) en opnieuw in Oldenzaal (1642) komt hetzelfde opschrift voor.⁵⁸

Decoratieprogramma

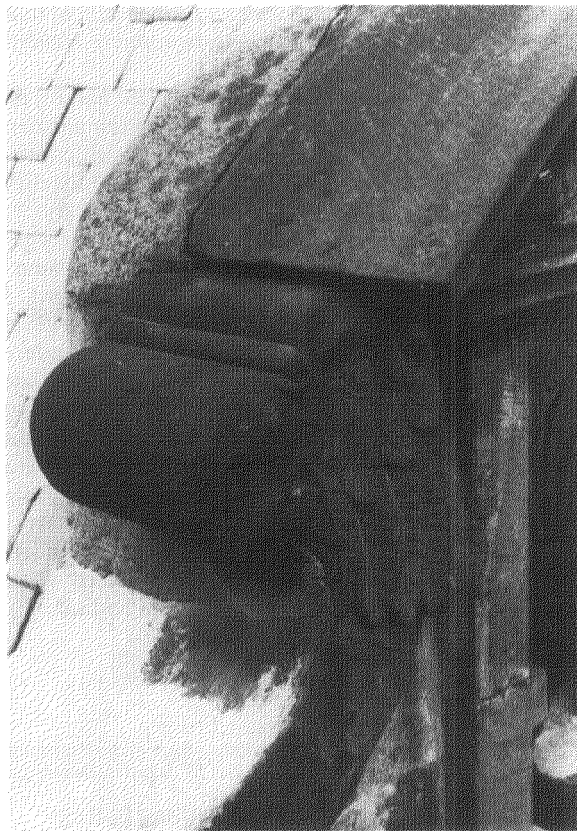
Welke aanwijzingen zouden de elementen waaruit de maniëristische gevel is opgebouwd kunnen leveren voor de oorspronkelijke stilistische oorsprong? Het poortmotief, beeldenprogramma en wapenspreuk zijn

Afb. 12. Slot Hehlen (± 10 km ten zuiden van Hameln). In-
gang trapportaal, 1579-84. Uit: Krefl-Soenke, *Die Weserre-
naissance. Hameln* 1964, afb. 73.

al behandeld. Een aantal andere elementen verdient nog de aandacht⁵⁹, zoals het fronton met engelenkopje. In de Nederlandse architectuur is dit motief een zeldzaam verschijnsel (afb. 8-13), en zeker boven een beeldnis met schelpmotief. Soortgelijke voorbeelden zijn te vinden aan kasteel Twickel bij Delden uit 1551, door Ter Kuile tot de Munsterlandse renaissance gerekend.⁶⁰ Het huis 'De Drie Haringen' in Deventer uit 1575 heeft een portretkopje in het de topgevel bekro-
nende fronton. Het beste voorbeeld is echter te vinden aan een poort van de traptoren van slot Hehlen (kreis Holzmun-
den) (1579-84) (afb. 12).⁶¹

Ook het klauwstuk met griffioenskop (afb. 13) is een uitzonderlijk motief. Vergelijkbare voorbeelden zijn te vinden aan de ingangspoort van het voormalig

Afb. 13. Penninckshuis, klauwstuk met griffioenkop (foto auteur, april 1982).

Afb. 14. Slot Detmold, Welsche geveltop, klauwstukken met mensenkoppen, 1555. Architect Cord Tönnis (foto auteur, juli 1982).

spanjaardenkasteel te Gent, volgens een tekening van Lieven van der Schelden (1584)⁶², en aan de dakkapel met Welsche geveltop⁶³ van slot Detmold (1555), gebouwd door Cord Tönnis, een van de markantste voorbeelden van de Weserrenaissance⁶⁴ (afb. 14).

Het ionische kapiteel met festoenen tussen de voluten werd al door Michelangelo omstreeks 1550 toegepast, zowel aan de absis van de St. Pieterskerk te Rome als aan de Porte Pia aldaar. Vermeulen⁶⁵ vermeldt als vroegste voorbeeld in Nederland de Groot-hoofdpoort te Dordrecht (1618). Hij heeft ze ook aan het hofje van Bakenes te Haarlem (1628) gevonden en aan de Sebastiaansdoelen te Den Haag (1636). Over dit laatste voorbeeld zegt Terwen⁶⁶ dat van 's-Gravenzande, de architect, het ordeboek van Vignola voor zijn ontwerp gebruikt heeft, waar deze 'Michelangelleske' kapitelen te vinden zijn. Voor de genoemde voorbeelden is dit zeer aannemelijk, omdat de uitgave door Willem Jans van het ordeboek van Vignola *Regola delli cinque ordini d'architettura, con la nuove aggiunte di Michel Angele Buonarrotti* in 1617 verscheen.⁶⁷ De eerste uitgave van Vignola's ordeboek uit 1563 (in het Italiaans) bevat deze toevoeging echter

57 Houck, *Wandelingen*, *op. cit.* (noot 18), 131.

58 Wilhelm Schmülling, *Hausinschriften in Westfalen und ihre abhängigheit vom Bauegefüge*. Münster 1951, 30-33. Of hier wapenspreuken bedoeld zijn is onbekend. Het werd ook wel als spreekwoord gebruikt.

59 Aan de Spijkerboorsteeg bevindt zich een tot het huis behorend poortje, anno 1613. In het segmentvormige fronton bevindt zich een engel met doodshoofden, een 'Memento Mori' verwijzing. Daarboven een stralende zon, of zoals men schreef toen dit element bij de restauratie aan de voorgevel werd geïntroduceerd: een springende granaat. De poort is stilistisch helder van opzet, de van het bandwerk afgeleide voluten en obeliskken gaan terug op vormen van Vredeman de Vries. De architraaf met opbouw wordt gedragen door twee gecanneleerde zuilen van de toskaanse orde en staan op een piedemont met leeuwecoppen. F. A. J. Vermeulen, *op. cit.* (noot 1), 216, vermeldt dat aan ornamentale bijzonderheden van het maniërisme nog weinig aandacht is geschonken en een afzonderlijke studie ruimschoots verdient.

60 Vriendelijke mededeling van L. H. M. Olde Meierink. E. H. ter Kuile, 'De renaissance in de architectuur en de sculptuur van Gelderland en Overijssel', *Akademiedagen*. Amsterdam 1955, 71-79.

61 Herbert Kreft en Jörgen Soenke, *op. cit.* (noot 52), afb. 73.

62 Vriendelijke mededeling van L. H. M. Olde Meierink. J. J. M. Timmers en Guido Peeters, *Schoonheid der Nederlanden: Een cultuurhistorische atlas*. Amsterdam/Brussel 1980, 111.

63 De halfronde gevelbekroning met kogels wordt Welsche gevel genoemd. Zie: Eyvind Unnerbäck, *Welsche giebel: Ein italienisches Renaissancemotiv und seine Verbreitung in Mittel- und Nordeuropa*. Z.pl., z.j. (1967).

64 Herbert Kreft en Jörgen Soenke, *op. cit.* (noot 52), 218, afb. 36.

65 F. A. J. Vermeulen, *op. cit.* (noot 1), 222.

66 Jan Terwen, 'Il Palladionesimo in Olanda', *Palladio la sua eredità nel mondo*. Milano 1980, 83.

67 *Catalogus der Kunsthistorische bibliotheek in het Rijksmuseum te Amsterdam*. Amsterdam 1934-36, deel III, 14-17.

niet.⁶⁸ Merkwaardigerwijs komt het hierboven genoemde motief al in 1588 in Deventer voor en kan dus niet ontleend zijn aan de Nederlandse Vignola-uitgave, hetgeen eveneens geldt voor de geveltop van de hoofdwachter in Zwolle, gebouwd door Jan Berentz Kistenmaecker die daarvoor in 1616 uitbetaald werd.⁶⁹ Het voorbeeld moet dus niet bij Vignola, maar elders gezocht worden.

Waarop zouden de vormen van de Deventer gevel teruggaan? Jans meent dat de steenhoudersmotieven verwantschap vertonen met motieven uit de Weserrenaissance⁷⁰, zoals bijvoorbeeld in huizen in Hamelen en Lemgo. Opmerkelijk vindt hij de verwantschap met de triomfpoort van Castel Nuovo in Napels (1455-1468).⁷¹ Vermeulen⁷² zegt over de oorsprong van de gevel: *Inderdaad een merkwaardig geval, deze vensterdammem – muurpijlers – uithollende nissen, te merkwaardiger, omdat het voorbeeld ver is te zoeken: de Ottheinrichsbouw (1556-1559) te Heidelberg! Oogenshijnlijk zonderling en toch, bij nader toezien, onmiskenbaar, zeker, het portaal van den Ottheinrichsbouw is onvergelykbaar weidscher, maar het vertoont al dadelijk de twee kransdragende engelenfiguren in de boogzwikken. Treffender is echter nog de toepassing van het nismotief in de gevelarchitectuur. Zoals deze te Heidelberg tusschen de vensters geklemd zitten, leveren ze wel het directe voorbeeld voor den gevel te Deventer, en hier vinden we boven deze nissen de frontons met medaillons terug, die te Heidelberg boven de vensters van de benedenverdieping zijn aangebracht. Eene parallel hiervan vinden we aan den ingangsvleugel van het slot Horst (1559) in Westfalen⁷³, maar de overeenkomst is daar toch minder sprekend dan in Deventer. Deze gevelnissen (. . .) zijn een Frans-Bourgondisch motief, maar zelfs daar vindt men ze zelden op deze wijze toegepast. Niettemin vertoont het Deventer werk, vergeleken bij de Ottheinrichsbouw, een volslagen provinciaal karakter. We bespeuren dit niet alleen in de geringe kwaliteit van het beeldhouwwerk, maar ook in de ietwat gebrekkige compositie. Eenige eigenaardige bijzonderheden brengen licht, naar ik meen, omtrent den oorsprong van dit werk. Met name de poort blijkt in hare omlijsting een typisch werk in den regionale trant van Minden en Paderborn⁷⁴, waar ditzelfde blokwerk met bossage, afgewisseld door kopjes en rozetten o.a. is te vinden aan de inrijpoort van het riddersgoed Haddenhausen (bij Minden a. d. Weser), aan de inrijpoort van slot Bevern (1603-1612), waar we ook het motief der kransdragende engelen in de boogzwikken terugvinden. Ongetwijfeld moeten we dus den ontwerper van het Penninckshuis zoeken onder de Westfaalsche bouwmeesters die, gevormd onder invloed der Nederlandse meesters uit de kringen van slot Horst en slot Hovestadt, bij den bouw der talrijke*

*kasteelen in de streek van Weser en Lippe wellicht ook kennis kregen van de vermaarde schepping te Heidelberg.*⁷⁵

Deze conclusie van Vermeulen sluit goed aan bij de geografische indicatie die werd gevonden ten aanzien van de architectonische middelen en het beeldenprogramma. Voor de details kan de ontwerper mogelijk door gebouwen uit zijn eigen stad geïnspireerd zijn⁷⁶, zoals het huis 'de drie Haringen', Brink 55, in 1575 gebouwd voor 'Bergenvaarder' Herbert Dapper, waarvan de portretkop in het fronton al vermeld werd.⁷⁷ Overigens zijn de Vlaamse invloeden op deze gevel veel directer, dan bij het Penninckshuis. Twee andere belangrijke vergelijkbare voorbeelden zijn het huis 'de Schuur' uit 1558 aan het Grote Kerkhof, gebouwd voor Johan Doornebos (in 1862 gesloopt), en het voormalige huis aan de Korte Bisschopstraat 32 (1914 gesloopt).⁷⁸ Laatstgenoemd pand had een afgetopte gevel, en evenals 'de Schuur' een vroegere pilastergevel, belangrijk voor wat betreft de decoratieve onderdelen zoals diamantkopjes en het bossagewerk welke vergelijkbaar zijn met die van het Penninckshuis.⁷⁹

68 Exemplaar Kunsthistorisch Instituut Utrecht.

69 E. H. ter Kuile, *Noord- en Oostsalland: De nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst, deel IV de provincie Overijssel, 3e stuk*. 's-Gravenhage 1974, 86-87.

70 E. Jans, *op. cit.* (noot 28), 174. Volgens Herbert Kreft en Jörgen Soenke, *op. cit.* (noot 52), 222, is het door Jans aangehaalde Rattenvangerhuis in Hamelen (1603) niet door Cord Tönnis gebouwd. De huizen van Gerd Leist en Johan Rike, resp. Bäckerstraat 16 en Osterstraat 9 in Hamelen echter wel.

71 E. Jans, *op. cit.* (noot 28), 174. Vooral de deugden in de schelpnissen, de victoriën in de zwikken, de koppen in de frontons en de alliantiewapens vallen op. De triomfboog is toegeschreven aan Francesco Laurana 1455-68, en draagt het wapen van het huis Aragon. Het is met beeldhouwwerk gesierd: de triomfen van koning Alfons van Aragon, Alfons met zijn gevolg. In de bovenste nissen: Temperantia, Fortitudo, Justitia en Caritas en op de top St. Michael.

72 F. A. J. Vermeulen, *op. cit.* (noot 1), 343-344.

73 Ibidem, 343-344, verwijst via p. 165 van deel II naar Richard Klapheck, *Die Meister von Schloss Horst im Broiche. Das schlusskapitel zur geschichte der Schule von Calkar*. Berlin 1915.

74 De term Weserrenaissance was toen nog niet in gebruik.

75 F. A. J. Vermeulen, *op. cit.* (noot 1), 343-344.

76 Een duidelijk voorbeeld van beïnvloeding binnen een stad is de gevel Menstraat 23 (XVIIa), waarvan de elementen aan de top ongetwijfeld rechtstreeks geïnspireerd zijn op die van het huis 'De Drie Haringen'.

77 M. E. Houck, *De Drie Haringen*. Overdruk uit het Deventer Dagblad van 28 april 1932.

78 Een foto van deze stilistisch belangrijke, maar tot nog toe onopgemerkt gebleven gevel, in een gevelwand is te zien bij: H. J. Korteling, *Deventer bij geslicht*. Den Haag 1974, t.o. p. 21.

79 Het vrij vroeg voorkomen van deze vormen in profane bouw uit de 16e eeuw in Deventer is voor Georg Galland in *Holländischer Boukunst und Bildnerei im zeitalter der Renaissance der natio-*

De Vlaams-Duitse inspiratie

In de 16e eeuw is Deventer nog een handelsstad van enig belang. Het Hanzeverbond had eind 15e eeuw al duidelijk aan belangrijkheid ingeboet. De activiteiten in Deventer kunnen gezien worden als een periode van nabloei. Begin 17e eeuw was Deventer nog de derde koopstad van Nederland.⁸⁰ Pas tussen 1620 en 1632 werden de invloeden van Holland duidelijk merkbaar. Het voorland van de Saksen werd het achterland van de Hollanders.⁸¹ Als handelsstad had Deventer via de landweg Lochem – Borkelo – Vreden – Coesveld contact met Münster, en via de IJssel met de stad Wezel, en het achterliggende gebied. De hieruit voortvloeiende Duits-Nederlandse wisselwerking heeft zijn sporen in de bouwkunst achtergelaten.⁸²

Met de Weserrenaissance, een term in 1918 geïntroduceerd⁸³, werd in eerste instantie een groep gebouwen met dezelfde stilistische kenmerken rondom het stroomgebied van de Weser aangeduid. Al snel werd het een term voor een wilde, grillige variant van de noordelijke maniëristische stijl. De zandsteen die in dit gebied gewonnen werd (Oberkirchner zandsteen) gebruikte men voor de drukke versieringen in de trant van Vredeman de Vries. Het zijn de Vlaamse invloeden en de Vlamingen, door oorlogsdreigingen naar het oosten gevlucht, die belangrijke impulsen aan de bouwkunst gaven. Hoogtepunten zijn: het Hexenburgermeisterhaus in Lemgo (1571) (afb. 11), waar nagevoel alle in de Weserrenaissance gebruikte ornamenten terug te vinden zijn, het Rattenvangershuis te Hamelen (1603), Osterstraat 12 aldaar (1576) en het stadhuis te Paderborn (1612-1618).

De Vlaamse renaissance-motieven die via de omweg van de Weserrenaissance in Deventer zijn gekomen, waren verantwoordelijk voor het uiterlijk van het Penninckshuis. Maar hoe kwamen deze renaissance-motieven in Vlaanderen? In de 15e eeuw werd de *Domus Aurea* van Nero in Rome ontdekt. Raphael gebruikte de daar gevonden motieven, in de loggia's van het Vaticaan. De motieven wonnen snel aan populariteit, maar de decoratie had nog geen inwendige structuur, en men ging daarom zoeken naar een methode om vorm en structuur aan het belangrijkste motief, de groteske, te geven. In het slot Fontainebleau werd tussen 1553 en 1555 de galerij van Frans I gebouwd. Italiaanse kunstenaars, waaronder Rosso Fiorentino die daar werkzaam waren, introduceerden een stuccofries als raamwerk voor de schilderingen, opgebouwd uit decoratieve vormen afgeleid van de groteske. Twee belangrijke elementen daarin werden de banden die op leerwerk leken en de mensenfiguren.⁸⁴ Dit bandwerk bleek heel belangrijk te worden om de losse compositie van voorheen een stevige structuur te geven. Dit band- of rolwerk werd overgenomen en uitgewerkt

door de Antwerpse kunstenaars Cornelis en Frans Floris en Cornelis Bos. Met medewerking van Cornelis Floris kwam het stadhuis van Antwerpen (1561-66) tot stand, waarin hij de Italiaans-Franse maniëristische elementen combineerde tot een Vlaamse decoratiestijl. Belangrijk voor de ontwikkeling van deze nieuwe decoratiestijl waren naast de genoemde kunstenaars: Colijn de Nole, Pieter Coecke van Aelst en Hans Vredeman de Vries. Deze laatste twee hebben door hun geschriften belangrijk bijgedragen aan de verspreiding van de decoratiestijl. Pieter Coecke van Aelst door zijn vertaling van Vitruvius (1539), maar vooral door de uitgave van de zeven boeken over architectuur van Sebastiano Serlio (1475-1554). Hij gaf Serlio's vierde boek in een Duitse vertaling al in 1542 uit, en, volgens De La Fontaine Verwey, de eerste Nederlandse vertaling in 1539 en de tweede uitgave in 1549.⁸⁵ De houtsneden van de titelpagina's, goede voorbeelden van de Vlaamse decoratiestijl, zijn mogelijk in samenwerking gemaakt met Cornelis Bos.

Zeer belangrijk was de in 1527 te Leeuwarden geboren Hans Vredeman de Vries. Een groot aantal publicaties van deze schilder, architectuurtekenaar en ontwerper hebben het licht gezien⁸⁶, met name de *Architectura, de orden Thuschana . . . naer de leerlinghe vitruij* Antwerpen 1578 en het al genoemde 'Theatrum vitae humanae' uit 1577. Het waren vooral de publicaties van Vredeman de Vries die een stempel hebben gedrukt op het noordelijke maniërisme tot in Zweden en Polen toe, en met name op de Weserrenaissance.

nale Blüte und das Klassicismus. Frankfurt 1890, 235, aanleiding om Deventer als centrum voor de bouwactiviteiten van een regionale school voor te stellen. Tot de gebouwen van deze groep zouden de kerkboog te Nijmegen (1905-6), de hoofd-wacht te Zwolle (1616) en de vernieuwing van de Kamper Broeder- en Celebroederpoort (1615 en 1617) behoren. Maar deze stelling is met de huidige stand van onderzoek niet meer vol te houden.

80 Een opmerkelijk fenomeen daarbij zijn de topgevels met in- en uitgezwente kanten en vlakke of overhoekse pinakels, de z.g. Gelders-Overijsselse gevels waarvan er in die periode zeker veertig (!) in Deventer gebouwd zijn. Een oude studie daaromtrent is: C. L. van Balen, *De oude Geldersch-Duitse Bouwstijl in het oosten van Nederland en de daaraan grenzende Duitse gewesten.* Zutphen 1904. Ook in het *Bouwkundig Tijdschrift* 1904.

81 A. F. C. Koch, 'Tussen Saksen en Hollanders: De wording van Oost-Nederland', *Akademiedagen.* Amsterdam 1966, 59-85.

82 Wilhelm Sahner, *Deutsch-Hölländische Wechselbeziehungen in der Baukunst der Spätrenaissance und des Frühbarock, ca. 1580-1630.* Gelsenkirchen 1948.

83 Max Sonnen, *Die Weserrenaissance.* Münster 1918.

84 Peter Ward-Jackson, 'Some main streams and tributaries in European Ornament from 1500 to 1750', *Victoria and Albert Museum Bulletin* 111 (1967), 58-70, 90-104, 121-134.

85 H. de la Fontaine Verwey, 'Pieter Coecke van Aelst en de uitgaven van Serlio's architectuurboek', *Het Boek* 31 (1952-54), 251-270.

86 E. Forssman, *Säule und Ornament*, op. cit. (noot 30), 249-251 geeft een overzicht van de publicaties.

Latere bewoners

Op 26 mei 1686 kwam door vererving het Penninckshuis in het bezit van de familie Van Hövell tot Westervliet en Wezenaar, met Otto Ernst van Hövell als eerste bewoner. Tot 1801 bleef het pand in de familie. Otto Ernst (1665-1727) huwde in 1693 Henriëtta Aleida Doys, erfdochter van Wezeveld (1672-1746). Hun zoon Johan Herman Winold (1712-1786) erfde het huis en trouwde in 1737 Anna Judith Elisabeth de Pasqualini. Hun zoon Otto Ernst (1739-1801) was de volgende bewoner van het huis en werd in Deventer geboren. Hij huwde in 1769 met Gertrudis Maria Judetta van Voorst. Stamhouder en bezitter van het huis werd daarna Arnoldus Johannes Antonius (1779-1862). Hij verkocht het Penninckshuis in 1801 na de dood van zijn vader.⁸⁷ Daarna is het huis in verschillende handen overgegaan, waarbij het onderste gedeelte van de gevel verbouwd werd, de vensteropeningen vergroot zijn en een (nieuwe) inrijopening is gemaakt. Omstreeks 1862 kocht Annes Johan Vitringa het huis toen hij rector van het stedelijk Athenaeum werd. Op 11 mei 1865 kreeg hij een benoeming als hoogleraar aan het Athenaeum. In 1876 verbouwde hij een deel van de binnenplaats door er een gang te laten bouwen. Veertien jaar later werd hij eervol ontslagen en vertrok naar Utrecht.⁸⁸ De Doopsgezinde gemeente te Deventer, die uit zijn te kleine behuizing groeide, kocht in 1890 het huis met achterliggende terreinen.

Verbouwing tot Doopsgezinde kerk

Mennonieten of Doopsgezinden kwamen in Deventer al in 1535 voor. In de loop van de 17e eeuw groeide de gemeente gestaag en in 1686 kocht men een pand aan de Korte Assenstraat. In de loop der tijd werden naastgelegen panden aangekocht en een ruimte, niet direct aan de straat gelegen, tot kerk verbouwd: een 'schuilkerk'. In de 19e eeuw bleken de ongeveer tachtig zitplaatsen van het oude kerkje onvoldoende voor de snel groeiende gemeente en ging men omzien naar mogelijkheden voor een ruimere behuizing.⁸⁹ Gestemd door een legaat uit 1855 werd in 1890 het Penninckshuis met bijbehorende terreinen gekocht. In eerste instantie was er sprake van volledige sloop. Toch besloot men de voorbeeld van het gebouw om redenen van 'schoonheid' te behouden, maar de achtergelegen woning en andere opstallen te slopen. Hoewel de Doopsgezinden in 1890 volledig gerechtigd waren om een openbare kerk te bouwen werd door het behoud van de gevel de schuilkerkstatus gehandhaafd, ook al lag de waarde van de gevel ten grondslag aan de keuze. Het ging de Doopsgezinde gemeente uitsluitend om het centraal in de stad gelegen terrein, niet om de opstallen. Men wilde een kerk op het binnenter-

rein bouwen, met de Brink verbonden door een voorbouw met corridor en congieergewoning. Men zocht daartoe contact met de stadsarchitect J. A. Mulock Houwer, die van de gevel een opmeting maakte en een prijsvraag voor een nieuw kerkgebouw voorbereidde. Het orgel uit 1874 door de Deventer orgelbouwer Holtgräve gebouwd, moest vooralsnog een plaats in het nieuwe gebouw krijgen. Omstreeks 1900 werd het vervangen door het huidige orgel, bij Maarschalkerveerd in Utrecht gebouwd.⁹⁰

Prijsvraag en ontwerp

Op 25 oktober 1890 verscheen in het Bouwkundig Weekblad een mededeling over een prijsvraag voor een nieuw kerkgebouw ten behoeve van de Doopsgezinde gemeente te Deventer.⁹¹ De twee bijbehorende tekeningen konden bij de koster aangevraagd worden; een tekening met de situatie van het terrein en het orgel (afb. 15), de andere met de opmeting van de gevel (afb. 16). De organisatie berustte bij P. Stoffel (voorzitter) en S. van Delden Pz. (secretaris) van de Doopsgezinde gemeente. De jury bestond uit de architecten C. Muysken, voorzitter van de Maatschappij ter bevordering der Bouwkunst te Amsterdam, F. J. Nieuwenhuis, directeur der gemeentewerken te Utrecht en J. A. Mulock Houwer, gemeentebouwmeester te Deventer. In het programma van eisen stond dat er een kerkgebouw gebouwd moest worden op het binnenterrein, waarbij de gevel in *den oorspronkelijken bouwstijl*⁹² gerestaureerd zou worden, met achter die gevel een bestuurskamer en congieergewoning. Zowel

87 *Nederlands Adelsboek* 40 (1942), 'Geslacht van Hoevell - van Hövell tot Westervliet', 531-561.

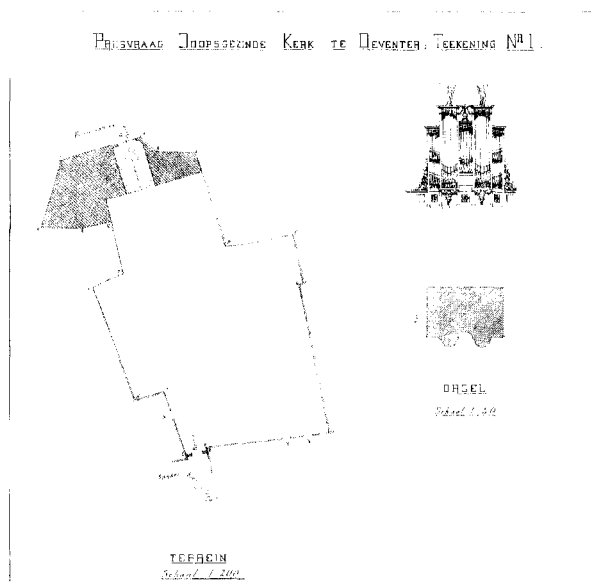
88 *Nederlands Patriciaat* 6 (1915), 'Geslacht Vitringa', 383-389. Over A. J. Vitringa zie: H. Waaijenberg, *Annes Johan Vitringa 1827-1901: Een levensbeschrijving: Een overzicht van zijn werken*. Scriptie (gestencild), Leiden 1978. Alida de dochter van Annes Johan Vitringa en Catherine Schouten trouwde 10 augustus 1887 met Maurits Eernst Houck, de schrijver van het eerste belangrijke artikel over het Penninckshuis (zie noot 3).

89 J. Fortuyn Drooglever, 'Een doopsgezinde "schuilkerk" in Deventer', *Oud-Deventer* 3 (1981) 2, 1-5.

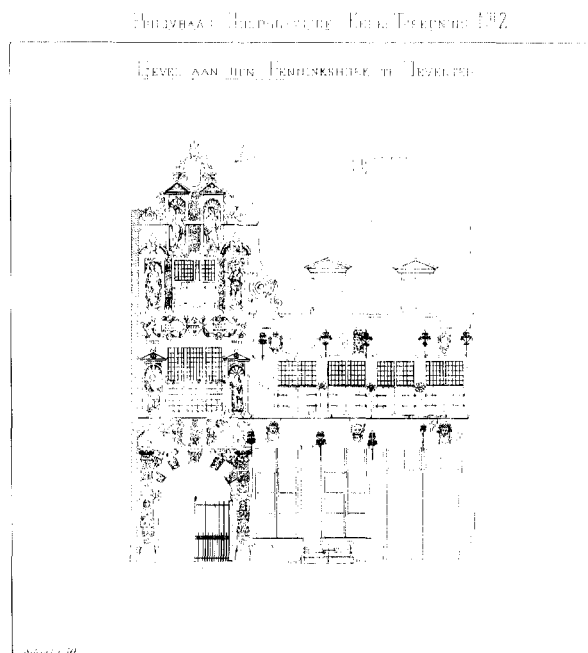
90 J. C. van Slee, 'Historie der Doopsgezinden te Deventer sinds 1533 tot het einde der 18e eeuw', *Doopsgezinde Bijdragen* 56 (1919), 1-110. Het orgel werd geleverd voor f 1775,— en omstreeks 1900, bij vervanging door een grotere, voor f 550,— verkocht aan de hervormde kerk te Middelle. Over de Deventer orgelbouwer Holtgräve zie: M. A. Vente, 'Iets over Deventer orgels, in het bijzonder over die in de grote kerk en de Bergkerk', *Verlagen en mededelingen van Overijssels Regt en Geschiedenis* 65 (1950), 112-137.

91 *Prijsvraag voor een nieuw gebouw ten behoeve van Doopsgezinde gemeente te Deventer (hierbij behooren twee tekeningen)*. Deventer 1890, 1-6 (met dezelfde tekst opgenomen in het *Bouwkundig Weekblad* 5 oktober, 269-270).

92 *Ibidem*, 1.

Afb. 15. Penninckshuis, Prijsvraag Doopsgezinde kerk, tekening no. 1. 1890: situatie en orgel (origineel collectie auteur).

Afb. 16. Penninckshuis, Prijsvraag Doopsgezinde kerk, tekening no. 2. 1890: opneming voorgevel (origineel collectie auteur).

de restauratie van de voorgevel als het ontwerp voor de genoemde ruimten zou door Mulock Houwer uitgevoerd worden. Het kerkgebouw moest aan de volgende eisen voldoen: bereikbaarheid door de bestaande poort, eenvoudige inrichting van het interieur en het achterwege laten van uitwendige versiering. Vereist werden 225 zitplaatsen, centrale verwarming en inbouw van het bestaande orgel, maar tevens moest de mogelijkheid aanwezig zijn om een orgel te plaatsen, *meer geëvenredigd aan de grootte der kerk*.⁹³ De kosten mochten niet meer dan f 300.000 bedragen. De naam van de ontwerper mocht nergens op de in te zenden stukken voorkomen, de memorie van toelichting diende geschreven te worden door een andere hand dan die van de ontwerper. In een verzegeld couvert moest een geheim correspondentieadres ingesloten worden en de ontwerpen moesten ook voorzien worden van een motto. Dit alles om absolute gelijkwaardige behandeling en geheimhouding te waarborgen. Alleen bij toekenning van prijs of premie werd het bijgevoegde briefje met de naam van de ontwerper geopend. De uitgelofde prijs bedroeg f 300 en de pre-

mie f 250. De plannen moesten voor 31 december 1890 binnen zijn, en werden binnen twee maanden na ontvangst weer teruggezonden.

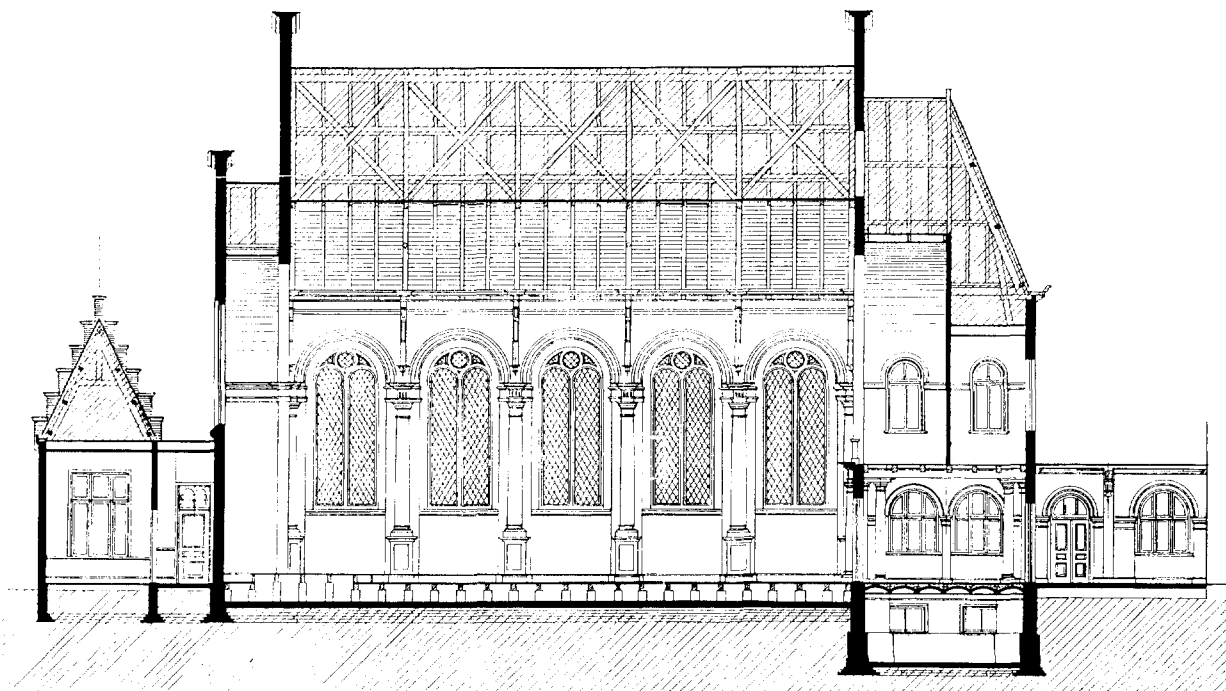
Op 24 januari 1891 werd de uitslag gepubliceerd⁹⁴ en de prijs toegekend aan het ontwerp van T. E. Kuipers, architect te Amsterdam. De premies gingen naar de ontwerpen van J. Wolbers uit Haarlem en Jan D. Gantvoort te Deventer. Op 31 januari besloot het bestuur van de Doopsgezinde gemeente de kerk te laten bouwen door de bekroonde ontwerper T. E. Kuipers.⁹⁵ Op 7 februari volgde het rapport van de jury⁹⁶ en het bleek dat er een veertigtal ontwerpen binnen waren gekomen, met motto's als: Menno Simons, Ibis, Quadraat en St. Lucas. De jury gaf in haar beoordeling de voorkeur vanwege de acoustiek aan een centraalvormig of rechthoekig gebouw en aan een kerkgebouw georiënteerd in de as van het poortge-

93 Ibidem, 3.

94 *Bouwkundig Weekblad* 1891, 23.

95 Ibidem, 30.

96 Ibidem, 35-36.

Afb. 17. *Ontwerp voor een kerkgebouw te Deventer, T. E. Kuipers, 1890. Dwarsdoorsnede (collectie Gemeentearchief Deventer).*

bouw. Punten als distributie van zitplaatsen, plaats van verwarmingstoestel, de soberheid van het interieur en de zichtbaarheid van de spreker werden in de beoordeling meegenomen.

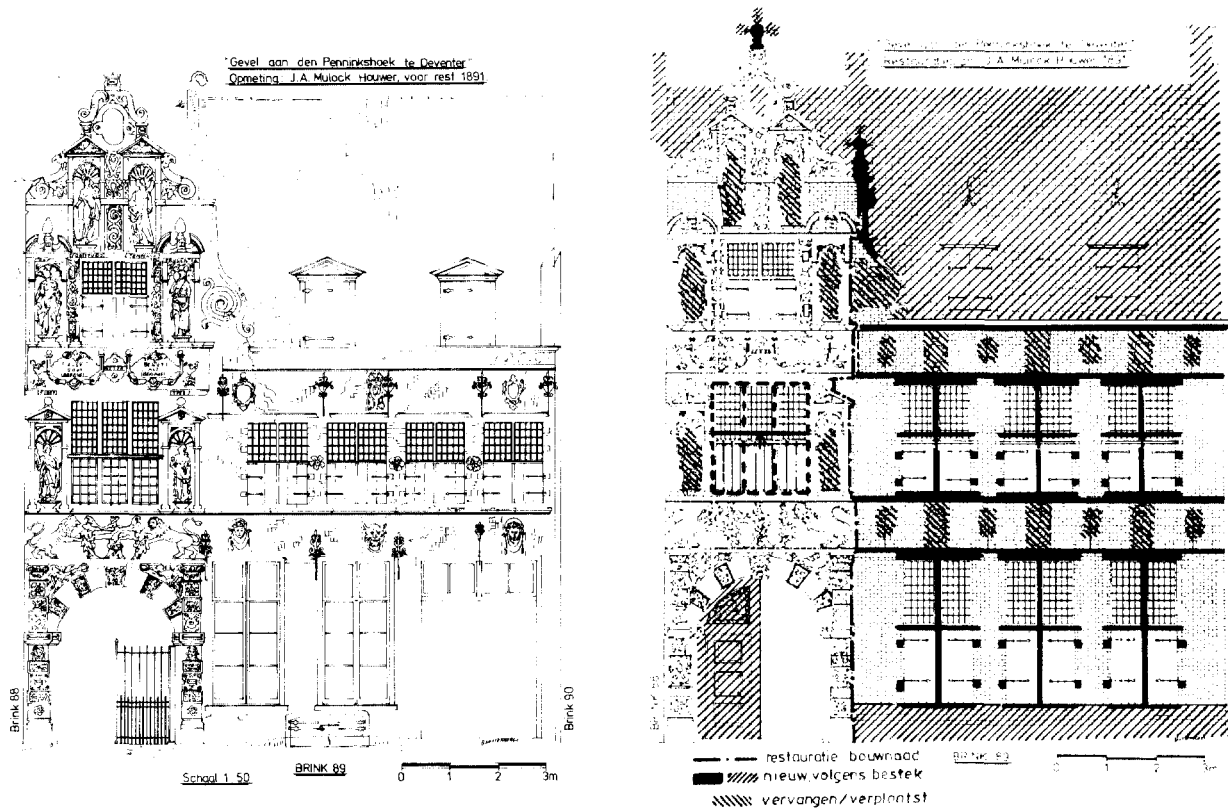
De jury vond het plan no. 6 met als motto: 'Geen dorre blom is welkome', boven alle uitmunten, terwijl de daaraan klevende gebreken van ondergeschikte aard en makkelijk te verhelpen werden geacht. Hun eindoordeel was als volgt: *De plattegrond is doelmatig, zoo ook de verdeling der zitplaatsen, de spreekplaats voor den predikant en de ruimte voor het orgel. Aan de kerkwanden is door de daarvoor geplaatste halfzuilen met daarop rustende bogen een rijk relief gegeven. De overige architectonische behandeling is eenvoudig en degelijk; wij merken alleen op, dat de ondersteuning van de voetpunten der kapspanten wat gekunseld is. Het gedeelte van den plattegrond waarin gelegen is de wachtkamer van de predikant met portaal en gang, zou met een kleine wijziging te verbeteren zijn. Een der kerkvensters komt dichter dan 2 m bij een naburig erf. Het gebrek zou te verbeteren zijn door eene kleine inkrumping in de breedte van de kerk, waaraan deze toch wel eenige behoefte heeft.*⁹⁷ Nadat de architect zijn plannen had bijgesteld, werd de kerk (afb. 17) samen met het voorgebouw (afb. 18) van Mulock Houwer aanbesteed.

De winnende architect Tjeerd Egbert Kuipers werd op 21 december 1857 te Gorredijk geboren. Hij kreeg tekenonderricht van Jan Bubberman te Heerenveen, waarna hij als tekenaar werkte bij het bureau van Sanders en Berlage. Zijn eerste grote werk, en tevens begin van zijn carrière als zelfstandig architect te Amsterdam, was het kerkgebouw te Deventer. Met zijn broers Roelof (geb. 1855) en Foeke (geb. 1871), behoorde hij tot een architectenfamilie. Tjeerd heeft zo'n vijftig kerken ontworpen, de meeste gereformeerd. Zijn bekendste werken zijn: de Zuiderkerk te Groningen (1901), de Koepelkerk te Leeuwarden (1926) en de synagoge te Groningen (1925). Hij overleed in 1942.⁹⁸

Het voorgebouw, maar vooral de voorgevel heeft onze grootste aandacht. Zoals hierboven vermeld was de gemeentearchitect bij dit onderdeel betrokken. Jan Anthony Mulock Houwer werd op 24 maart 1857 te Zierikzee geboren. Hij verkreeg in 1880 het diploma civiel-ingenieur en in 1881 voltooide hij zijn studie bouwkunde bij prof. E. Gugel te Delft. Daarna werk-

⁹⁷ Ibidem, 36.

⁹⁸ J. H. van de Veen, 'Collega Tjeerd Kuipers te Bussum 80 jaar', *Bouwkundig Weekblad* 1937, 477; Peter Karstkarel en Rienk Terpstra, 'Neostijlen van rond de eeuwwisseling van dichterbij bekeken: de gebroeders Kuipers, architectuur in een overgangstijd', *Wonen TA/BK* 1976, nr. 1, 5-15.

Afb. 18. Penninckshuis, voorgevel vóór en ná de restauratie (tekening auteur).

te hij o.a. anderhalf jaar bij C. Muysken te Amsterdam en werd op 23 april 1882 gemeentearchitect te Deventer. Dat bleef hij tot 1 oktober 1900, waarna hij directeur gemeentewerken te Groningen werd tot 1 november 1923 bij het bereiken van de 65-jarige leeftijd. Hij overleed op 16 juli 1933. Vele jaren heeft hij deel uitgemaakt van het bestuur van de bond voor Nederlandse Architecten (B.N.A.) en diverse publikaties staan op zijn naam.⁹⁹

De belangrijkste werken die hij in de achttienjarige periode als gemeentebouwmeester in Deventer gemaakt heeft zijn: het voormalige Geertruidenziekenhuis aan de Singel (1886)¹⁰⁰, paviljoens voor huize Brinkgreve, de Botermarkt (1886-9), de Synagoge aan de Golstraat (1891), de Watertoren (1891) en de Wilhelminafontein op de Brink (gebouwd 1897, gesloopt 1960, herbouwd 1985).¹⁰¹

Restauratie en restauratiefilosofie

Vergelijken we de voorgevel van vóór de restauratie met die van daarna dan vallen duidelijke verschillen op (afb. 18). Delen zijn vernieuwd, delen vervangen en andere delen verplaatst, samen een geheel nieuwe

gevel vormend. Wanneer we de restauratie in detail bezien dan vallen de veranderingen in de woonvleugel het meest op, de ramen en inrijopening op de begane grond zijn vervangen door een tufstenen plint en drie kruiskozijsen. Boven de voluut zijn verticale zandstenen versieringen aangebracht (niet in de stijl van de resterende delen) en een tweetal 'springende granaten'¹⁰² zijn op de top geplaatst, naar voorbeeld van het poortje aan de Spijkerboorsteeg uit 1613. De

99 A. Brugmans, 'Ir J. A. Mulock Houwer 1857-1933', *Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1934*, 155-159; J. Dzn. Verheul, 'In memoriam Ir. J. A. Mulock Houwer', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 54 (1933), 260. Publikaties o.a.: J. A. Mulock Houwer, 'Het stadspark', *Groningsche Volksalmanak* 1931, 1-47; Idem, 'C. H. Peeters', *Groningen: Geïllustreerd maandblad voor geschiedenis* (...) 1927, 4, 34; Idem, 'De academie "Minerva"', *Groninger Volksalmanak* 1924, 210-257.

100 J. A. Mulock Houwer, 'Het ziekenhuis te Deventer', *Bouwkundig Weekblad* 6 (1886) 7, 38-40. Dit interessante gebouw is helaas in 1986 gesloopt.

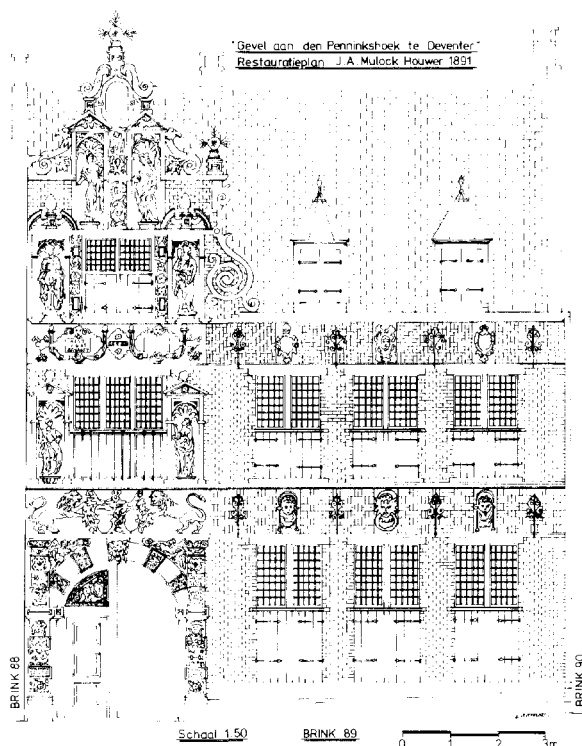
101 J. J. van Nijendaal, 'De Wilhelminafontein', *Oud-Deventer* 2 (1980) 2, 8-12.

102 M. E. Houck, *Gids voor Deventer en omstreken*. Deventer 1901, 201.

zandstenen versierende elementen in de woonhuisgevel zijn symmetrisch herschikt midden boven de ramen en de daklijsten zijn op één lijn gebracht met de bovenzijde van de zandstenen plaat met wapenspreuk van het poortgebouw. Van de oorspronkelijk vier verschillende soorten muurankers werden twee soorten gekopieerd en symmetrisch over de gevel gerangschikt. De beelden in het poortgebouw zijn toen vervangen door kopieën. Waarschijnlijk zijn ze van de hand van de Deventenaar W. C. van Poorten die vaker met Mulock Houwer samenwerkte, zoals bij de synagoge in de Golstraat (1891)¹⁰³ en de Wilhelmina-fontein.¹⁰⁴

Het plan (afb. 19) is met geringe wijzigingen uitgevoerd; de kalven van de vensters op de verdieping van zowel poortgebouw als de woonvleugel zijn tijdens de uitvoering verhoogd tot de hoogte van de onderkant van de schelpnissen van de Spes en Fides beelden en van de wapenspreuk werd rechts tijdens de uitvoering 17,5 cm afgehakt.

Op 2 mei 1891 vond de aanbesteding van de Doopsgezinde kerk en het voorgebouw plaats¹⁰⁵ en in juni 1894 die van de ombouw voor het nieuwe orgel, dat ook door Kuipers ontworpen werd.¹⁰⁶ Voor de voorgevel is artikel 2 van het bestek van belang: *het gebouw aan den Penninckshoek afbreken met uitzondering van den gevel boven de poort. Deze moet met zorg worden gespaard, en tegen beschadiging beveiligd worden. Uit den afbraak moet een voldoende aantal roode moppen gereserveerd worden, ten einde daarmede den nieuwe voorgevel te bouwen. Voorts moeten de ornamenten van zandsteen in den gevel eveneens bewaard blijven voor latere herplaatsing.*¹⁰⁷ Aan het poortgebouw moest men de *bakstenen gedeelten van den blijvenden gevel een halve steen uithakken en weder met moppen in metselen.* Nieuw is: *boven de plint moet tot hoogte van de borstwering de gevel van tufsteen bekleed worden, dik minstens 15 cm. De hoogte der lagen volgens nadere aangave (80 cm).*¹⁰⁸ Er werd op 17 m³ metselwerk aan oude moppen gerekend. Gedurende de restauratie van de voorgevel moesten de resten beveiligd worden tegen beschadiging of baldadigheid door een beschoten steiger. 'Voor het schoonmaken van den blijvenden gevel f 200 in de begroting opnemen' en voor de herstelling der beelden moest de aannemer ook f 200 in de begroting opnemen. *De directie blijft geheel vrij aan wien zij de werkzaamheden zal opdragen en in de wijze van verrekening.*¹⁰⁹ Een post van 2 m³ Bentheimer steen werd opgenomen ten dienste van de te restaureren gevel. We mogen aannemen dat de beschadigde zandstenen omljstingen van het zeslichtsvenster op de verdieping van het poortgebouw vernieuwd zijn, en zodanig veranderd dat het beter in het restauratieontwerp paste. In de woonhuisgevel zijn alle zwarte gedeelten

Afb. 19. Penninckshuis, voorgevel ná de restauratie, met aangave van nieuwe, veranderde en verplaatste delen (tekening auteur).

in afb. 19 gespecificeerd als in *Bentheimer of Gildehuizer zandsteen te leveren.*¹¹⁰ Bij het smeedijzerwerk stond vermeld: *8 stuks versierde ankers te leveren aan den voorgevel overeenkomstig het bestaande (...)*

103 Ibidem, 70.

104 Ibidem, 197.

105 *Aanbesteding van het bouwen van een voorgebouw tot de te stichten Doopsgezinde kerk met Bestuurskamer en Kosterwoning aan de Penninckshoek te Deventer.* Deventer 1891 (verder vermeld als: *Aanbesteding*). *Aanbesteding van het maken van een Kerkgebouw aan den Brink te Deventer.* Deventer 1891. Beide uitgaven zijn in het bezit van het archief van de Doopsgezinde gemeente. *De Opmerker* 26 (1891), aanbestedingsberichten, zaterdag 2 mei.

106 *Bestek en voorwaarden waar naar door het kerkbestuur der Doopsgezinde gemeente te Deventer zal worden aanbesteed: Het maken van de ombouw van het nieuwe orgel in de kerk aan de Penninckshoek (...).* Handgeschreven, Nederlands Documentatiecentrum voor de Bouwkunst, Archief gebroeders Kuipers (ongeinventariseerd).

107 *Aanbesteding*, op. cit., 4.

108 Ibidem, 5.

109 Ibidem, 9.

110 Ibidem, 8.

voorts te leveren, de versieringen op de nok der dakvensters en de stralenbundels aan de balken (bollen? - R.S.) op den topgevel.¹¹¹

Het gehele werk, verdeeld in twee percelen: kerkgebouw en voorgebouw, moest voor 1 december 1891 opgeleverd worden. Voor iedere dag overschrijding werd f 6 op de aanneemsom gekort. De bouwaanvraag werd op 8 mei van dat jaar door de gemeente goedgekeurd.¹¹² Kort daarna begon de aannemer Gerrit Beltman met de sloop van de opstallen. Het smeedwerk werd geleverd door A. F. van Zwet te Deventer, de geëtte glazen in de vestibule door de firma Bouvy te Dordrecht, de preekstoel door de firma Van Bossche en Crevels te Amsterdam, de gebrande vensters door J. Schouten te Delft, de koperen kronen door W. J. Stokvis te Arnhem en C. H. Roelofsen te Deventer. Het gebeeldhouwde eikenhouten ameublement werd door W. C. van Poorten gemaakt. De hoofdaannemer was Herman Beltman (zoon van Gerrit).¹¹³

De meningen over het resultaat liepen nogal uiteen, zoals blijkt uit de hieronder geciteerde uitspraak uit 1906 dat de kerk een *stillen, deftigen indruk maakt en dat bepaalde delen bezienswaardig zijn*.¹¹⁴ De meeste aandacht werd gereserveerd voor de kwaliteit van de restauratie van de voorgevel: *Met ongeduld naken wij naar het oogeblik, waarop deze gevel in al zijnen luister hersteld, onzen schoonen Brink zal tooien*.¹¹⁵ De architect heeft er zelf over gezegd: *de gevel is bij de uitvoering van den nieuwen bouw gerestaureerd. De zijvleugel moest daarbij enkele veranderingen ondergaan, die zowel archeologisch als architectonisch er geen schade aan konden doen*.¹¹⁶ Het corrigerend restaureren werd blijkens de toelichting door de architect als juist ervaren; veranderingen kwamen het originele ontwerp ten goede. Men sprak ook van *naar het oude model gerestaureerd*.¹¹⁷

Omstreeks 1910-20 werden de geluiden over het resultaat wat kritischer, nog niet zozeer met betrekking tot de gecorrigeerde gevelindeling, maar ten aanzien van de bekroning van de geveltop, waar in plaats van het Justitiebeeld een 'brandende granaat' was geplaatst. In 1947 werd hierover gezegd: *Heeft de hersteller hiermee te kennen willen geven dat het oorlogsgeweld de rechtvaardigheid verdringt?*¹¹⁸

Ter Kuile was in 1964 heel wat kritischer toen hij sprak over de gevel, herbouwd met *een aantal vrijmoedige wijzigingen*.¹¹⁹ De conclusies die hij aan die wijzigingen verbond, zijn overigens niet alle even juist. Het poortgebouw is niet zoals hij meent met gebruikmaking van de natuurstenen delen herbouwd, maar is in z'n geheel blijven staan. Voor de woonhuisgevel geldt, zoals we gezien hebben, deze herbouw wel. Zijn uiteindelijke conclusie dat de gevel van het poortgebouw wat ouder moet zijn dan de gevel van de woonvleugel, met latere toevoeging van de voluut is

m.i. onjuist. Dat op het poortgebouw geen structuur van metselwerk te zien is, in tegenstelling tot de woonhuisgevel en dat daardoor het poortgebouw een volledig zelfstandig geheel vormt, is als verklaring onvoldoende. Zoals de foto van vóór de restauratie toont (afb. 6) was de gevel vertind of ten minste geschilderd. De gevel zal oorspronkelijk ook vertind zijn geweest, en een homogener uiterlijk getoond hebben dan het in slechte staat verkerende gebouw op de foto.

Waarom is het gebouw dan op een dusdanige ingrijpende manier gerestaureerd? Dat heeft te maken met de op het eind van de 19e eeuw gehuldigde restauratievisie, maar ook met het aanbrengen van noodzakelijke veranderingen conform het gewijzigde gebruik. In het gebouw komt dit tot uiting door de duidelijke wil om het gebouw zodanig aan te vullen en te herschikken zoals men dacht dat de oorspronkelijke bouwmeester het gedaan zou hebben, wanneer hij de kans daartoe had gehad. Het restauratieplan lijkt rechtstreeks van het tekenbord te zijn gekomen, waarop de bestaande elementen net iets beter en symmetrischer gerangschikt zijn, en indien noodzakelijk vervangen door nieuwe elementen. Deze manier van restauratie komt de authenticiteit en de oorspronkelijke kunsthistorische waarde van het gebouw niet ten goede, zoals blijkt uit het verloren gaan van belangrijke bouwsporen¹²⁰, namelijk de 16e-eeuwse of oudere kap, en de oorspronkelijke glas-in-lood vensters. Tegen deze manier van restaureren werd al spoedig op-

111 Ibidem, 17. Interessant zijn de eenheidsprijzen (p. 21-22), waarbij gerekend wordt voor één uur werken van een steenhouwer 20 ct., van een timmerman, metselaar of ander ambachtsman 17 ct. en voor een opperman of arbeider 14 ct.

112 G.A.D. 165/452 Besluit B&W, 8 mei 1891.

113 Rekeningen Archief Doopsgezinde gemeente Deventer. *De Opmerker* 26 (1891), afloop der aanbestedingen, zaterdag 2 mei. Binnengekomen waren 16 biljetten met B. v. d. Worp als hoogste inschrijver voor resp. f 34.493 (kerk) en f 12.476 (voorgebouw) en H. Beltman Gz. als laagste inschrijver voor resp. f 25.474 en f 9.220, aan wie het werk gegund werd.

114 H. Blich, *Ons heerlijk vaderland*. Amsterdam 1906-1908, 205.

115 Houck, *Het huis*, op. cit. (noot 3), 13.

116 J. A. Mulock Houwer, 'Oud-Deventer', *Bouwkundig Tijdschrift* 18 (1900), 31-32 (in overdruk).

117 H. Blich, op. cit., 204.

118 A. Loosjes, "'Penninckshoek' te Deventer", *Buiten* 16 (1922), 215; Gerh. J. Lugard jr., *Deventer: de stad van Geert Groote*. Amsterdam 1949, 78. Hij drukt het wat subtieler uit wanneer hij zegt: 'Noch aan deze verdwijning van de gerechtigheid, noch aan de vervanging ervan door een zinnebeeld van geweld behoeft enige symbolische betekenis gehecht te worden'. Het is dan 1949.

119 E. H. ter Kuile, *Zuid Salland*, op. cit. (noot 3), 77. Hij vergist zich hier in het jaartal van de sloop. Dat is niet 1881, maar 1891 zoals aangetoond is.

120 Een vergelijkbare restauratie is die van het stadhuis van Woerden in 1889, waarbij een geveltop en een traptoren nieuw gebouwd werden. Zie: C. A. van Swigchem, *Afbraak of Restauratie: Monumentenzorg in Nederland*. Bussum 1966, afb. 21-22.

positie gevoerd. Het aanvullende restaureren of reconstrueren, werd in 1917 verdrongen door de leuze 'Behouden gaat voor vernieuwen'.¹²¹ Aan de oude gebouwen moest een kunstwaarde, oudheidkundige waarde dan wel herinneringswaarde worden toegekend. De oude restauratievisie werd afgewezen, omdat ze de historie vervalste en daardoor de ongeschonden overlevering bedreigde.¹²²

Deze nieuwe versie bleek uit de brief van J. Kalf, toenmalig hoofd van het rijksbureau van de monumentenzorg, uit 1924 aan het doopsgezinde kerkbestuur over de mogelijke herplaatsing van het Justitiabeeld. Hij zei daarin: *Ik moet u echter dringend aanbevelen den beeldhouwer, die het nieuwe beeld zal maken, niet op te dragen een bestaand beeld te kopiëren.*¹²³ *De beste wijze om iets goeds te verkrijgen is (. . .) dat de beeldhouwer (. . .) zelfstandig een nieuw beeld ontwerpt dat past bij het oude.*¹²⁴

Dat was een heel ander beeld dan dertig jaar daarvoor.¹²⁵ Mulock Houter was een duidelijk aanhanger van de oude visie, en daarmee bevond hij zich in goed gezelschap van mannen als: P. J. H. Cuypers, De Stuers en Van Riemsdijk. Contact heeft Mulock Houter met Victor de Stuers gehad toen hij in 1891 de zes beschadigde originele beelden, in overleg met de Doopsgezinde gemeente, aan het Rijksmuseum te Amsterdam ten geschenke gaf.¹²⁶ De grote promotor van deze visie, Viollet-le-Duc, heeft over restaureren gezegd: *Een gebouw restaureren, dat is niet het gebouw onderhouden, repareren of herbouwen, maar dat is het gebouw herstellen in een completere toestand die mogelijkwijze nooit bestaan heeft.*¹²⁷ Viollet-le-Duc heeft een belangrijke invloed uitgeoefend op P. J. H. Cuypers (1817-1921), die bijvoorbeeld in 1863-64 de middeleeuwse Munsterkerk te Roermond in een meer dan perfecte 19e-eeuwse Rijnländse bouwstijl restaureerde. Het provinciale voorbeeld van deze kostbare reconstructie is de voorgevel van het Penninckshuis.

Interpretatie van het gebouw

Functie, materiaal en stijl zijn belangrijke aspecten van een gebouw.¹²⁸ De functie van de gevel van het Penninckshuis is veranderd, van pronkgevel voor een rijk woonhuis tot een gevel die om esthetische redenen is blijven staan voor een nieuw gebouwde kerk. Het materiaal van de voorgevel was oorspronkelijk zandsteen en baksteen, waarbij de baksteen zodanig bedekt werd dat het op natuursteen leek.

Bij de restauratie zijn alle bakstenen gedeelten, deels in sierverband, herbouwd en in het zicht gelaten. De stijl is die van het noordelijk maniërisme, oorspronkelijk met een duidelijke legitimerende functie, maar na de restauratie verworden tot een voorgevel

waar een duidelijke restauratievisie van af te lezen valt.

Over de kwaliteit van de gevel kan gezegd worden dat de onbekende ontwerper een bekwaam architect is geweest, die zich goed van zijn taak heeft gekweten om de politieke intenties van de opdrachtgever in het gebouw tot uitdrukking te laten komen. Hij was zeker op de hoogte van de op dat moment bekende architectuurtraktaten en bouwkundige voorbeelden in wijde omgeving, met name in het Duitse taalgebied.¹²⁹

Door de was die de restauratie over de authenticiteit van de gevel heeft gelegd, is er iets aan de kunsthistorische informatie toegevoegd, namelijk de restauratievisie, maar veel kunsthistorische informatie is verdwenen of versluierd. Vreemd genoeg hebben verschillende auteurs de veranderingen die door de restauratie zijn ontstaan, verward met de oorspronkelijke situatie, hetgeen bijvoorbeeld blijkt uit uitspraken van Knuttel en Hitchcock. Knuttel¹³⁰ die het Penninckshuis als voorbeeld van renaissance neemt, zegt: *Het sterke contrast van de rijzige ingangstravee tot de forse horizontale banden in de lange gevel eraast, is karakteristiek voor die wèl zich gaarne rijk tooiende maar toch positieve statische componerende bouwwijze.* Met de horizontale banden in de lange gevel verwijst hij niet naar het gebouw uit 1588, maar naar de restauratie uit 1891. Hitchcock¹³¹ is voorzichtiger, maar maakt wel een vergelijking tussen 'quattrocento'

121 *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en de uitbreiding van oude bouwwerken: Opgesteld door den Nederlandschen Oudheidkundigen Bond.* Met inleiding van dr. J. Kalf, z.p., z.j. (1917).

122 *Ibidem*, 11.

123 Er was sprake van het Justitiabeeld te Bolsward te kopiëren.

124 Brief van Jan Kalf aan T. M. Wilmink, 15 november 1924. Archief Doopsgezinde kerk, Inv. nr. K.F. 47c.

125 Over de veranderende restauratievisie: C. A. van Swigchem, *op. cit.*; J. A. C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland.* 's-Gravenhage 1975; Victor de Stuers, *Holland op zijn smalst: Ingeleid en toegelicht door een werkgroep van het Kunsthistorische Instituut der Universiteit van Amsterdam* (fascimile van het artikel in: *De Gids* 37 (1873), 320-403), Bussum 1975.

126 Brief van T. M. Wilmink aan J. Kalf, 25 november 1924, Archief Doopsgezinde kerk inv. nr. K.F. 47b.

127 Geciteerd in: A. de Groot, 'Iets over restauratiestijlen (I)', *Levende stenen: Stichting ter bevordering van de kennis van de Nederlandse Bouwkunst* 4 (1981) 3, 2. (E. Viollet-le-Duc, *Dictionnaire Raisoné de l'architecture Française* I. Paris 1858, dl. 8, 14-34 (Restauration)).

128 Nicolaus Pevsner, *A History of Building Types.* London 1979, 289.

129 De kwaliteit van de beelden wordt nog al eens afgedaan met zwak of provinciaals, maar vaak bekijken de beschrijvers dan de kopieën in de voorgevel, en niet de originelen. Die zijn ondanks de beschadigde staat goed van sculpturale kwaliteit.

130 Wzn. G. Knuttel, *De letter als kunstwerk: Beschouwingen en confrontaties met andere gelijktijdige kunstuitingen van de Romeinse tijd tot op heden.* Amsterdam 1951, 77.

131 Henry-Russel Hitchcock, *op. cit.* (noot 27), 68-69.

(15e-eeuwse Italiaanse) elementen en karakteristieke noordelijke maniëristische detaillering in deze gevel. De tengerheid van de beelden (de kopieën) ten opzichte van de wapenspreuk en de alliantiewapens bevreemden hem, waarbij hij abusievelijk de restauratiedatum 1891 leest voor de bouwdatum: 1591 in plaats van 1588.

Summary

The restoration of the mansion 'Penninckshuis', Brink 89, Deventer, has always been described as an intervention involving free alterations and superfluous decorations. This article deals with the information to be got from a close inspection of its façade.

The façade is in a northern manierist style and expresses ideas with which the rich linen-merchant Herman Penninck, who bought the premises in 1588, tried to legitimize his status. The architectural means, the motif of the porch, the ionic capitals and the whole set of statues personifying virtues, shows us the catholic principal as a powerful, literated merchant who did

his utmost to avoid extremities in the town of Deventer that was politically speaking very unstable at the time.

The series of statues personifying virtues comprises the three theological virtues of Caritas, Fides and Spes and the four cardinal virtues of Prudentia, Fortitudo, Temperantia and the now missing Justitia, which may well have stood on the top of the gable. Just as the decorations that were used, they show a strong stylistic affinity with the so-called Weser-Renaissance.

In 1980 the Menonite parish bought the premises to have a church built on them. Through a prize contest T.E. Kuipers became the architect of the church building. It was the municipal architect J.A. Mulock Houwer who rebuilt the front part of the old building and restored the façade. The method of restoration that was used aimed at reconstruction. The wear and tear of time and the scars caused by the restorations have altered the original information embued in the political programma of Herman Penninck into information on the aesthetic qualities of façade and restoration.

BOEKBESPREKINGEN

H. W. M. van der Wijck en J. Enklaar-Lagendijk
Overijsselse Buitenplaatsen
Canaletto, Alphen aan de Rijn 1983; 335 p.; afb.;
ISBN 90-6469-617-9

Het bovenstaande boek is weer een produktie van Canaletto, de uitgeverij die zo prijzenswaardig veel buitens in haar fonds voert. De provincie Overijssel heeft de laatste tijd ook al geen last van verwaarlozing: in *Bulletin KNOB* nr. 2, 1986 heb ik al Gevers' en Mensema's *De havezaten in Salland en hun bewoners* besproken, terwijl recentelijk de tentoonstelling en het succesvolle boekje *Twente te Pronk* een ander deel van de provincie nader heeft belicht.

De auteurs van *Overijsselse Buitenplaatsen* hebben gekozen voor een op het eerste gezicht overzichtelijke indeling: Havezathen (men prefereert de oude spelling); Landpaleizen en moderne landhuizen; De buitenplaatsen van de Twentse fabriqueurs ('fabrikeurs' zegt Van Dale); en Parken. Toch leidt dit tot veelvuldig bladeren, verzaagd door de niet in de inhoud aangegeven bijlagen over de architectenfirma Van Nieukerken en de architect De Maaker en de 'korte handleiding bij het onderscheiden der tekeningen van Pronk en De Haen', alle door andere auteurs.

De *forte* van het boek vormen vooral, evenals in het eerder besproken *De Nederlandse Buitenplaats* (*Bulletin KNOB*, nr. 3-4, augustus 1983), de illustraties en het bijeengesprokkelde documentenmateriaal.

Uit zowel de studie over Sallandse havezaten als uit *Overijsselse Buitenplaatsen* blijkt dat in deze provincie de buitens en hun interieurs over het algemeen niet bijster luxe waren uitgevoerd, een situatie die echter drastisch veranderde in de laat 19e en vroeg 20e eeuw, toen de winsten van textielindustrie en koloniale handen in verhevigde mate binnenstroonden.

Dat dergelijke financiële injecties niet altijd ten beste gingen van de woonomgeving, laten de foto's zien van nogal kitschige interieurs en de veelal retrograde architectuur. Aan de goede kant van de scheidslijn tussen kitsch en 'Folly' bevindt zich het amerikaniserende De Sprengenberg tussen Raalte en Nijverdal, in 1905 gebouwd door Karel Muller. Het resultaat lijkt op een aanvaring tussen een Texaanse rancho en een

'Scottish baronial' kasteeltje. Daartegenover staat, ondanks de veelbelovende naam, De Wigwam in Enschede, gebouwd door dezelfde architect in 1922. Dit huis blijkt een classicerende 'Spätgeburt' te zijn.

Ronduit genant in het boek is evenwel de nostalgische lijn die door het betoog loopt. Zo wordt op pagina 17 gesproken over 'de verbondenheid van de Twentse fabrikant met de arbeidende klasse'. Een van de voorbeelden die dit moeten illustreren is dan De Kotten bij Enschede, waar de armoedige huisjes van de arbeiders zich tegen het toegangshek mochten vleien. De voornamelijk Mennistische fabrikeurs worden als voorbeelden van vlijt en eenvoud aangehaald en over de adel valt geen onvertogen woord. Met dergelijke burgermansidyllen rekende Anthony Warin al in 1801 af toen hij tijdens zijn verslag van een reis door Gelderland en een deel van Overijssel over Almelo opmerkte: '... de Rechterens waren en zijn er gehaat...'. Hoe de 'arbeidende klasse' (nu bijna in totaliteit werkloos) in werkelijkheid tegen hun 'verbondenheid' met de fabrikeurs aankijkt, kan men gewaar worden door zijn oor te luisteren te leggen in een van de Twentse volkswijken. Maar voor de lezer van *Overijsselse Buitenplaatsen* is het voldoende om in dit verband A. L. van Schelvens *Onderneming en familisme: Opkomst, bloei en neergang van de textielonderneming Van Heek & Co te Enschede* te raadplegen.

Een aangename verrassing is echter het tweede deel van *Overijsselse Buitenplaatsen* (de beide onderdelen zijn los van elkaar te gebruiken en afzonderlijk geprijsd), de helaas uitverkochte *Atlas Overijsselse Buitenplaatsen*, een kloeke kartonnen doos met facsimile kaarten op folio formaat. De *Atlas* bestaat uit zes onderdelen: een tekstdeel; streekkaarten; de 1783 IJssellinie-kaarten; militaire kaarten uit 1858-1861; de topografische kaart uit 1974-1977; en individuele kaarten en ontwerpen van onder meer Twickel en Weldam. De facsimile's zijn een druktechnisch hoogstandje en vormen met hun honderden bladen een topografisch archief van de Overijsselse buitenplaatsen.

J. van Ballegoijen de Jong

Buurtschap

Een kroniek van zes eeuwen Voorhout- en Dennewegbuurt

J. N. Voorhoeve, 's-Gravenhage 1984²

(1e druk 1983); 192 p.; 28 cm; ISBN 90.297.0754.2; f 29,90

Dit is een boek over het Haagse stadsdeel dat begrensd wordt door Mauritskade, Koninginnegracht, Prinsesegracht, Korte Voorhout (deszelfs bebouwing aan de zuidzijde inbegrepen), Tournooiveld, Lange Vijverberg, Kneuterdijk en Parkstraat. Sinds een aantal jaren heeft deze buurt de lelijke naam Buurtschap Centrum 2005, ontleend aan een al weer verouderde post-codering. Ik begon het boek met gemengde gevoelens te lezen. De inhoudsopgave deed vermoeden, dat het over een samenraapsel van onderwerpen zou gaan, en bij lezing (mij werd een 2e, gewijzigde, druk, waarin niet wordt aangegeven waaruit de veranderingen ten opzichte van de 1e druk bestaan) is dat vermoeden bevestigd. Dit is niet onvriendelijk bedoeld, al is de veelheid van onderwerpen (te) groot en de behandeling van elk hunner daardoor slechts kort. Tussen de stichting van de Kloosterkerk, eind 14e eeuw, en de restauratie van de synagoge in 1976 ligt menige belangrijke, maar ook menige minder interessante gebeurtenis. Van beide categorieën vloeit een overvloed uit de journalistiek aandoende en soms bepaald te populaire pen van de redacteur zelf, die daarbij aan het recente verleden meer recht doet dan aan het gebeurde in vroeger tijd. Zijn hoofdstukken laten zich vlot en aangenaam lezen, maar vlotheid is voor beschrijving van die feiten en omstandigheden, die niet de eigen tijd van auteur en lezer betreffen, niet altijd een aanbeveling en zeker geen waarborg voor (algehele) juistheid. Maar aan een met duidelijk plezier samengestelde kroniek mag men geen overdreven eisen stellen.

Voor een viertal onderwerpen heeft de samensteller de hulp van anderen, deskundigen, ingeroepen en daarvoor kunnen we hem dankbaar zijn, want dat resulteerde in vier hoofdstukken, die het totale werk een waarde geven, uitstijgend boven die van het zoveelste aardige 'cultuurhistorische' lees- en kijkboek. Van de vier vallen er twee buiten het kader van dit Bulletin. Het derde, Charles Dumas' *Buurtschap en beeldende kunsten*, is een prettig geschreven verhandeling, waarvan de onderdelen *Interieurdecoraties* (van het Huis Schuylenburg, Lange Vijverberg 8, en van Lange Voorhout 32) en *Beeldhouwwerken* hier vermelding verdienen, maar waarin ik het Bureau (en deszelfs inhoud) van de Rijksinspecteur voor roerende monumenten mis. (In zijn *Het verheerlijkt Den Haag*, 's-Gravenhage 1984, kon Dumas uiteraard aan de buurt ook niet voorbij.) De eigenlijke reden van deze

bespreking vormt de verrassende vierde toevoeging: een hoofdstuk *Over de bebouwing van de Buurtschap*, geschreven door prof. dr. E. F. van der Grinten, wiens indrukwekkende driedelige werk *Nijmegen Benedenstad* (1980) ten onrechte destijds in dit Bulletin onvermeld bleef.

De grenzen van de onderhavige, in onderdelen qua karakter zo sterk uiteenlopende buurt gaf ik hierboven aan. Door de grenslijn worden belangrijke stadsgezichten en tal van individuele monumenten omsloten. Van die laatste categorie zijn zo langzamerhand al heel wat objecten min of meer uitvoerig beschreven. Uit recente tijd noem ik willekeurig het verhaal van de geschiedenis van het Van Limburg Stirum-huis (Lange Voorhout 19, H. F. Happel 1983), de bouwkundige beschrijving van het voormalige Huis Huguetan (Lange Voorhout 34-36, J. H. Hennis) en de andersoortige behandeling van Lange Voorhout 15 (C. J. J. Stal 1983). Maar er staat nog heel veel gebouwd en er ligt nog heel veel geschreven materiaal op beschrijving resp. bewerking te wachten. Een globaal maar verantwoord overzicht van dat gebouwde, als nu door Van der Grinten gegeven, is dan erg nuttig om de totaliteit niet uit het oog te verliezen. Ook al worden we in hoofdzaak slechts over de straatzijden van de huizen geïnformeerd.

Op details van het overzicht ga ik niet in. Foto's (trouwens door het hele boek rijklijk verspreid) complementeren noodzakelijkerwijs de tekst. Een luchtfoto van 1924 laat onbarmhartig zien welk een inbreuk op het stadsbeeld is gepleegd door de sloop, een jaar tevoren, van het Huis van Caan aan het Tournooiveld en door de plaatsvervangende nieuwbouw, veel onbarmhartiger dan een op straat genomen foto van deze nieuwbouw (Lensvelt Nicola, later auto-showroom, met flats) dat doet. Hetgeen weer eens aantoonde, dat in deze eeuw bij stads- of dorpsgezicht noch bij individueel monument een beoordeling vanuit de lucht, althans van boven af, geheel mag ontbreken; de oude vogelvluchtkaarten zouden we trouwens ook niet graag gemist hebben. De afbraak van 'Caan' is overigens in de totaliteit van de buurt, zoals deze zich anno 1985 vertoont, echt niet de ergste geweest. Van der Grinten zelf gaat in het beschrijvend relaas overeenkomstig zijn gewoonte strikt zakelijk te werk; een woord als 'ingreep' geeft wel het maximum van zijn gevoelens weer. Het geheel laat zich lezen als een wandelgids met informatie over de architectuurhistorie. Een afzonderlijke uitgaaf op handzaam formaat zou dan ook dienstig zijn, wellicht met een zekere verfijning, waardoor woorden als 'waarschijnlijk', 'misschien' en 'vermoedelijk', die de voorzichtige man van de wetenschap sieren, toch hier en daar zouden kunnen verdwijnen. Dat de informatie in het kader van dit verzamelwerk niet zo diep kon gaan als in het grote

werk over Nijmegen, is duidelijk. Ondanks de vele instructieve afbeeldingen had ook de schrijver kennelijk nog méér foto's gewenst, zodat alle straatwanden te zien waren geweest. Nu verwijst hij voor meer illustraties naar 'enkele voor de hand liggende publicaties' als die van Schwencke, Blijstra en De Roy van Zuydevijn. Van der Grinten heeft met deze verhandeling weer eens laten zien wat er alzo, om zijn eigen woorden te gebruiken (*Numaga*, jaargang XXI nr. 1), 'aan de weg getimmerd' is, en dat in een belangrijk stukje, ca 600 x 600 m, van Den Haag, een stukje dat de vroegere, terecht gesignaleerde 'geïsoleerde ligging ( ) ten opzichte van de binnenstad' (Van Ballegoijen de Jong, p. 33) definitief verloren heeft.

JAN KORF

februari 1985

André Lehr

Fulgura frango

Ik breek de bliksem. Een middeleeuws klokopschrift
Nationaal Beiaardmuseum, Asten 1983; 68 p.; 22 cm

Een opschrift, te lezen op een klok van de Dom te Schafhausen uit 1486 verschaft de schrijver de titel van zijn verhandeling. Hij had ook leentje-buur kunnen spelen bij de klokkegieter Geert Wou. Op een klok uit 1527, te vinden in Goingarip, goot hij onder meer deze regel: 'haeghel ende donder breeck ick'.

André Lehr is geen vreemdeling in het land van de campanologie. In 1976 publiceerde hij een leerboek over deze discipline en reeds vroeger *Van Paardebel tot Speelklok*. Bij zijn ongetwijfeld uitvoerige onderzoekingen betreffende de kerkklok moet hij zoveel gegevens gevonden hebben met betrekking tot gebruiken en volksgeloof rond de klok, dat het de moeite loonde een afzonderlijke verhandeling van 68 bladzijden druks te schrijven over het klokkeluiden en deszelfs invloed op het weer. De stof is verdeeld over negen hoofdstukjes, waarin onderwerpen als: 'De klokkenwijding tegen de demonen?' en 'Opschriften en onweer' of 'Het middeleeuwse bewijs voor de zin van het weerluiden' aan bod komen.

Wie belangstelling heeft voor de vraag, waarom de ijzersterke christelijke traditie wil dat een kerk over klokken beschikt zal – deze verhandeling lezende – tot de erkenning komen, dat de klokken niet alleen bedoeld zijn om de gelovigen uit te nodigen zich in de kerk te verzamelen of de kleine dorpsgemeenschap te waarschuwen dat er bij Krelis brand is uitgebroken. Dat sommige aanleidingen tot het luiden van de klok klaarblijkelijk wortelen in oud volksgeloof en vaak een niet te miskennen heidens trekje hebben, zal niemand ontkennen. Het luiden bij een begrafenis is niet

geheel vanuit christelijke uitgangspunten te verklaren, al heeft ook hier de *interpretatio romanorum* zijn invloed doen gelden. 'Het geluid, het ongeordend geluid zal een afschrikwekkende – of, zo men wil – een bezwerend karakter dragen teneinde de demonen te kunnen verdrijven.' Met dit citaat bevestigt de schrijver een vroeger in brede kringen levende opvatting. En ook nu zullen er nog velen zijn, die niet uitsluiten dat het luiden van de klokken er toe kan bijdragen, dat ongeluk en ramspoed op een veilige afstand blijven. Ja, men moet bij het formuleren van restjes bijgelovige gevoelens uiterst voorzichtig zijn.

In de vroege middeleeuwen kwam dit alles veel ongenueanceerder en directer aan de oppervlakte. De schrijver verhaalt, dat Karloman (de zoon van de meer bekende Karel Martel) in 743 trachtte een einde te maken aan de gewoonte van het volkje in West-Europa om de kerktorens op te gaan en daar boven een hels kabaal te ontketenen in de overtuiging dat dit een probaat middel tegen bliksem en donder was. De klokkegieter Steven Butendiic goot in zijn klok – nog vele eeuwen later – een inscriptie volgens welke het luiden werd aanbevolen 'om die hoctiden te vieren ende swaer tempest van weren'.

Natuurlijk heeft ook de duivel er iets mee te maken. Het reeds zwaar bezochte Stavoren – die ongelukkige geschiedenis met het Vrouwtje, nietwaar – kreeg bovendien nog te maken met de narigheid van niet-gewijde klokken in het nabije St. Odulphusklooster. De duivel maakte er zich van meester en heeft ze in een meer geslingerd. De sidderende burgers hoorden ze in stille nachten luiden. Tegenwoordig schijnt het gedruis van het moderne leven deze klanken te overstemmen. Maar wie toch een indruk wil krijgen van het verschijnsel, raad ik aan te luisteren naar Debussy's 'La Cathedrale engloutie'. De auteur blijkt geen vreemde te zijn in de geschiedenis van de vaderlandse letterkunde, getuige het feit dat hij de langvergeten Jaromircyclus van Staring ten tonele voert, wanneer hij het over klokken en duivels heeft.

Het is voor een recensent een ondankbare taak om te trachten een zo belezen auteur op omissies te betrappen. En waarom zouden we eigenlijk er immer op uit moeten zijn om het eigenwijze vingertje op het incidentele – soms vermeende!! – falen te leggen. Zeker als het om een aardig boekje gaat, waarin zeer veel wetenswaardigs aan de lezer wordt aangeboden. Na het 'Fulgura frango' ontzinkt mij alle moed om met banbliksems te slingeren, zo ik dat al zou kunnen!

J. RENAUD

februari 1985

KNOB

NIEUWS VAN DE BOND EN ACTUELE INFORMATIE

Notulen algemene ledenvergadering 13 juni 1986 gehouden varende op de boot tussen Maastricht en de Belgische grens

1. Opening

De voorzitter opent de vergadering met het uitspreken van zijn jaarrede.

Dames en heren,

Hartelijk welkom aan boord, hartelijk welkom op onze ledenvergadering. Om te beginnen wil ik iedereen die betrokken is geweest bij de voorbereiding van onze zomerexcursie hartelijk dankzeggen voor de organisatie. Dit betreft in de eerste plaats het lid van ons algemeen bestuur de heer Panhuysen, stadsarcheoloog van Maastricht, die samen met onze chef de bureau mw. De Haas deze excursie heeft georganiseerd. Verder nu al vanaf deze plaats dank aan de inleiders van vandaag en morgen en alle anderen die ons in het schone Maastricht zullen herbergen en ontvangen.

Dames en heren, ik moet helaas beginnen met namens het bestuur mijn excuses aan te bieden dat het Bulletin nr. 3 niet op tijd is verschenen zodat U de notulen van de vorige vergadering en het jaarverslag van de secretaris niet tijdig heeft kunnen bestuderen. Dit is des te meer spijtig omdat het zijn zwanezang als secretaris van de KNOB is. We hebben echter de notulen en het jaarverslag hedenochtend alsnog uitgedeeld zodat U er kennis van heeft kunnen nemen. Overigens kan ik U meedelen dat de overgang naar De Walburg Pers zowel door bestuur als redactie als een verbetering ervaren wordt, zowel financieel als organisatorisch. Teneinde de band met de redactie te verstevigen is de heer Dumas opgenomen in het algemeen bestuur. Dit heeft het grote voordeel dat over en weer ervaren wordt wat er leeft en kan de redactie ook tijdig inspelen op te verwachten activiteiten van het bestuur.

Verdere hoogtepunten van het afgelopen jaar waren het Congres Onderwaterarcheologie in Den Helder en de studiedag Spoorwegmonumenten in Gouda. Nog te verwachten is de studiedag op 1 december 1986 over begraafplaatsen. Ons bestuurslid de heer Stokroos is hier de animator van; hij zal dit samen met het

bureau en anderen voorbereiden. Zoals U hoort, dames en heren, allemaal activiteiten waaruit blijkt dat de KNOB anno 1986 springlevend is en voortdurend inspeelt op de nieuwe *ontwikkelingen* en *raakvlakken* zoekt met andere disciplines. In mijn openingswoord wil ik met de meeste nadruk vermelden dat dit vooral is gebeurd door de welhaast continue *creativiteit* van onze secretaris; uiteraard kom ik daar bij agendapunt 5 op terug. Deze lijn in creatief denken is overigens door anderen overgenomen zoals wij bij agendapunt 6 zullen bespreken. Aldus was het afgelopen werkjaar een jaar vol activiteiten en *toekomstgericht* denken.

Eén aspect wil ik tenslotte nog memoreren: namelijk de totstandkoming van de wet op de stads- en dorpsvernieuwing en de gevolgen hiervan en de nieuwe mogelijkheden voor de lokale overheden en het partikulier initiatief, evenals de nieuwe monumentenwet, die op 11 november 1985 in de Staatscourant werd gepubliceerd. Hoofdpunten in de nieuwe monumentenwet zijn: *a.* Het Rijk blijft de beschermende instantie en *b.* De gemeenten gaan het vergunningenstelsel uitvoeren. Hoe de consequenties er uit zullen zien staat nog volop ter discussie en het past niet in het kader van deze bijeenkomst hierop thans in detail in te gaan. Belangrijk is dat voorgebouwd wordt op hetgeen in een lange reeks van jaren is bereikt.

Belangrijk is ook dat de kennis van zaken, oftewel in nog beter Nederlands gezegd de 'know-how' van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg niet verloren gaat of versnipperd wordt. De communicatielijnen van de Rijksdienst naar de lokale overheden moeten in stand blijven en verbeterd worden en we moeten vooral geen provinciale diensten hier tussen gaan schuiven. Ingewijden, die mij vaker hebben horen optreden weten wel dat dit een mini-angstsyndroom van mij is. Monumentenzorg heeft het altijd moeten hebben, en dat zal ook altijd zo blijven, van een goed samenspel van alle betrokkenen: eigenaren, geïnteresseerde burgers, lokale monumentenorganisaties of oudheidkundige verenigingen, lokale overheden, kortom van allen die het culturele erfgoed willen behouden en de kennis hieromtrent willen vergroten.

Voor individuele KNOB-leden ligt er een grootse taak om lid te worden van gemeentelijke monumentencommissies die al in vele gemeenten bezig zijn te inventariseren en verder het gemeentelijk monumentenbeleid vorm en gestalte te geven. In dit opzicht gaan we naar mijn mening interessante tijden tegemoet waarin de KNOB mijn inziens ook een belangrijke rol kan gaan spelen om waar gewenst de nodige wetenschappelijke ondersteuning te geven. Tot zover enige ontboezemingen van Uw voorzitter die nu eenmaal zijn afkomst als lokaal bestuurder *nimmer* zal verraden.

Tenslotte, dames en heren, leden van de KNOB, nog een mededeling van persoonlijke aard. Een jaar geleden heeft U mij buiten mijn aanwezigheid herbenoemd als voorzitter. Ik dank U hartelijk voor het in mij gestelde vertrouwen en het feit dat U het nog 5 jaar met mij aandurft. Ook mijn medebestuurders hartelijk dank voor hun inzet. Of ik de volle termijn zal afmaken moeten wij maar afwachten. Er zal de komende tijd veel moeten gebeuren bij de KNOB, waarvoor veel inzet en creatief denken van bestuur en leden noodzakelijk is, maar daar komen wij straks nog op terug. Ik verklaar de ledenvergadering van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond op de grens van ons zo cultuurrijke broederland België voor geopend.

Aansluitend wordt enige minuten stilte in acht genomen ter nagedachtenis van de KNOB-leden die ons het afgelopen jaar ontvallen zijn: J. Wester, C. J. van der Stadt en P. H. Damsté. De voorzitter dankt mevrouw Byvanck, die op de wintervergadering in Leiden de KNOB een voorzittershamer heeft aangeboden en die nu voor het eerst gebruikt wordt.

2. *Notulen algemene ledenvergadering 22 februari 1986 te Leiden*

De notulen worden ongewijzigd vastgesteld, alleen vraagt de heer Van Helbergen waarom het Bulletin te laat is verschenen. De voorzitter antwoordt dat dit nog een kwestie van gewenning is tussen redactie en uitgever na de overgang naar De Walburg Pers.

3. *Ingekomen stukken en mededelingen*

De voorzitter heeft slechts een belangrijke mededeling en wel dat het bestuur besloten heeft mr. P. J. van der Mark te benoemen tot erelid van de Bond wegens zijn vele verdiensten voor de KNOB: gedurende 25 jaar was hij secretaris en vervolgens heeft hij het bestuur als adviseur bijgestaan bij de totstandkoming van de Statuten, Huishoudelijk Reglement en Repertorium deel V. Onder luid applaus van de aanwezigen wordt hem de oorkonde overhandigd.

4. *Jaarverslag secretaris*

Er zijn geen op- of aanmerkingen op het jaarverslag van de secretaris.

5. *Verkiezing nieuwe bestuursleden*

De vergadering gaat accoord met het voorstel van het bestuur om de heer H. J. Jurriëns te benoemen als opvolger van de heer Nijhof in de functie van secretaris. De voorzitter spreekt zijn grote dank en waardering uit voor het vele en goede werk dat de heer Nijhof voor de KNOB heeft verricht. Vele activiteiten die nu alweer gewoon zijn, zijn door de heer Nijhof opgestart: studiedagen en werkgroepen. De voorzitter wenst hem geluk met zijn nieuwe functie bij de Rijksdienst. De vergadering stemt in met het voorstel de vakatures van mevrouw Kan-Van Dishoeck en de heer De Gou op een later tijdstip in te vullen.

6. *Notitie toekomst KNOB*

Voordat de discussie van start gaat, geeft de heer Hylkema eerst nog een korte toelichting. De heer Van der Mark krijgt dan het woord: hij dankt geroerd het bestuur voor zijn benoeming tot erelid. Naar aanleiding van de notitie stelt hij het volgende: De Bond heeft een moeilijke periode achter de rug, daling van ledental, concurrentie van plaatselijke verenigingen. De Bond zal daarop moeten inspelen. Overigens hoopt hij (en met hem meerdere KNOB-leden) dat de excursies op dezelfde voet voortgezet zullen worden. De heer Franken vraagt wat niveau BBRA 10-12 inhoudt: dit is niveau van hoofdcommies. De notitie wordt vervolgens met applaus aanvaard.

7. *Rondvraag*

De heer Franken stelt voor bij een volgende vergadering/excursie het Paleis Noordeinde in Den Haag te bezoeken. Dit voorstel krijgt steun van de vergadering.

8. *Sluiting*

De boot is inmiddels teruggekeerd in Maastricht en de voorzitter sluit onder dankzegging aan de aanwezigen de vergadering.

Verslag zomerexcursie 1986 naar Maastricht op 13 en 14 juni

Vrijdag 13 juni

Bij aankomst in het Hotel Maastricht konden de deelnemers eerst bijkomen van de lange reis met een kop koffie en een Limburgse vla. Vervolgens hield ir. R. Daniëls, stedenbouwkundige, hoofd Ruimtelijke Planning, een inleiding over de ontwikkeling van de stad Maastricht en de binnenstad in het bijzonder. Na eerst de groei van Maastricht vanaf de Romeinse tijd tot nu besproken te hebben gaat hij dieper in op de renovatiegebieden in de binnenstad zoals Stokstraatkwartier, Boschstraatkwartier, als ook Staten-, Kommel- en Jekerkwartier. Deze delen waren in de loop der jaren erg verpauperd, maar zijn nu weer bloeiende gebieden, zoals wij 's middags konden zien. Na de lunch werden al deze stadsdelen te voet in een stevige wandeling van 2 ½ uur bezocht. Opvallend waren de vele ondergrondse parkeergarages, waardoor een groot gedeelte van de binnenstad 'blikvrij' is, als ook de rol die de woonfunctie in de binnenstad gekregen heeft, voor een gedeelte met nieuwbouw die uitstekend met de oude bebouwing harmonieert.

In de St. Servaas konden de moede voeten uitrusten tijdens inleidingen door ir. R. Brouwers (architect), drs. M. Dickhaut (bouwhistorica) en drs. T. A. S. M. Panhuysen (stadsarcheoloog). Tijdens deze inleidingen werd de kerk letterlijk en figuurlijk van onder tot boven besproken. Vervolgens kon ieder de indrukwekkende archeologische opgravingen van ons bestuurslid Panhuysen in ogenschouw nemen. Daarna spoedde iedereen zich naar de boot voor de rondvaart over de Maas. Helaas waren de sluizen gesloten zodat we niet geheel tot Luik konden doorvaren. Tijdens deze vaart kon men genieten van een verrukkelijk buffet. Na deze maaltijd werd onder de koffie de algemene ledenvergadering gehouden. Na afloop van deze schitterende tocht zat het Vrijthof vol met KNOB-leden, die genoten van deze prachtige zomeravond.

Zaterdag 14 juni

Na de koffie buiten op het terras aan de Maas moesten we toch weer de catacomben van het Hotel Maastricht in voor de ochtendlezingen. De eerste inleider was drs. S. Minis, die sprak over de industrialisatie in de 19e eeuw in Maastricht. Doordat Maastricht nieuwe ontsluitingen kreeg door middel van straatwegen, kanalen en spoorwegen kon de industrialisatie tot bloei komen met als belangrijkste fabrieken: de Société Céramique, de glasfabriek Sfinx en Stella, de porseleinfabriek Louis Regout, de tegelfabriek Alfred Regout en de zinkwitfabriek.

De tweede inleider was drs. J. van den Boogard, die sprak over de uitleg van de stad in de tweede helft van de 19e eeuw in de voorstad Wyck en in het Villapark. Na de opheffing van de vesting Maastricht kon de stad eindelijk uitgroeien buiten zijn benauwde omklemming. Nieuw is de Percee, de doorbraak van het station naar de binnenstad met een levendige bedrijvigheid en het Villapark in St. Pieter waar de gegoeden kwamen te wonen.

Na een zeer verzorgde lunch werden de 'sochtends besproken objecten bezocht, wegens de grote afstanden ditmaal met een bus. Uitgestapt werd bij de Villa Vaeshartelt (nu opvangcentrum voor Tamils) en het Bassin met de daarnaast gelegen KNP (Kon. Ned. Papierfabriek). Tot slot van de excursie werd de groep ontvangen door de gedeputeerde Hilhors in het pas geopende Provinciehuis (Gouvernement). De architect ir. B. Snelder leidde ons rond door het gebouw, dat zeker imponerend is, vooral door zijn prachtige ligging aan de Maas, maar waarvan de architectuur niet ieders goedkeuring kon wegdragen.

Leden die alsnog de resumé's van de inleidingen willen ontvangen kunnen deze bestellen door overmaking van f 5,— op giro 140380 t.n.v. de KNOB te Amsterdam onder vermelding van Inleidingen Maastricht. Verder zij voor een persoonlijke impressie van deze excursie verwezen naar *Met de KNOB in Maastricht* van H. Besselaar in de NRC van 22-6-1986.

Boekaankondigingen

Van klooster tot museum

Het Provinciaal Museum van Drenthe heeft ter gelegenheid van het feit dat het belangrijkste gedeelte van zijn gebouwencomplex, het voormalige grifgebouw van de provincie, 100 jaar geleden werd voltooid, een boekje uitgegeven over de lange en bewogen geschiedenis van de huidige museumgebouwen. Dit complex, ontstaan uit het hier in 1260 gevestigde Cisterciënzer vrouwenklooster Mariënkamp, fungeerde eeuwenlang als bestuurscentrum voor Drenthe en biedt sinds 1982 onderdak aan het Drents Museum. Het eerste gedeelte van het boekje, getiteld *Van klooster tot gouvernementsgebouw, 1260-1883*, werd samengesteld door Arnold den Teuling, provinciaal inspecteur van de archieven in Drenthe. Hij begint met een inleiding over de Cisterciënzerorde en haar kloostercomplexen en beschrijft daarna de verschillende gebouwen van het Asser abdijcomplex.

Het tweede gedeelte, *Van gouvernementsgebouw tot museum*, is van de hand van Kees van der Ploeg, architectuurhistoricus aan het Kunsthistorisch Instituut van de Rijksuniversiteit Groningen. Hier wordt

uitgebreid ingegaan op de verwickelingen die aan de totstandkoming van het (voormalige) griffiegebouw vooraf gingen. Architect was de toenmalige rijksbouwmeester Jacobus van Lokhorst, terwijl vele anderen – waaronder P. J. H. Cuypers en Victor de Stuers – zich met de bouw hebben bemoeid. Een belangrijk onderdeel vormen de wandschilderingen uit 1885 naar ontwerp van Georg Sturm in de voormalige Statenzaal, die nog geheel in tact zijn, evenals grote delen van de overige interieurdecoraties. Sturm heeft onder andere ook de wandschilderingen in het Rijksmuseum te Amsterdam verzorgd, maar die zijn daar bij latere bebouwingen verdwenen.

Dit boek bevat vele illustraties, waarvan sommige in kleur. Achterin is een losse plattegrond opgenomen van de gereconstrueerde situatie van het complex van de voormalige abdij in 1830 met aanduiding van de datering van de verschillende muurgedeelten.

A. J. M. den Teuling, K. van der Ploeg, Van klooster tot museum. De geschiedenis van het gebouwencomplex van het Drents Museum. Provinciaal Museum van Drenthe, Assen, 1985; 120 p.; afb.; 19 cm; ISBN 90 70884 08 09; f 15, —.

Archeologie in praktijk

Naarmate een wetenschap in steeds meer specialismen uiteenvalt, groeit de behoefte aan handzame overzichten van het gehele veld. Dit geldt zeker voor disciplines als de archeologie waarvoor ook buiten de betrekkelijk kleine kring van professionals een brede belangstelling bestaat. Deze interesse leidt vaak tot beoefening van de archeologie als vrijetijdsbesteding. Heldere overzichten zijn dan noodzakelijk om de liefhebber een algemene kennis en een theoretisch kader te verschaffen. Eerder werd in dit Bulletin aandacht besteed aan de publikatie *Verleden Land* van de hand van Bloemers, Louwe Kooijmans en Sarfatij. Dit boek besteedde weliswaar ruime aandacht aan de methodische aspecten van de archeologie, maar werd toch gekenmerkt door een chronologische benadering.

Thans is met *Archeologie in de praktijk* een boek verschenen, waarbij het overzicht in historische volgorde heeft plaats gemaakt voor een overzicht van theorie, methoden en technieken, waarbij ook ruime aandacht wordt besteed aan de archeologische hulpwetenschappen. Het boek bestaat uit tien bijdragen van verschillende auteurs. Aan de orde komen: geologie in samenhang met de archeologie; het sociale landschap (een artikel met een cultureel-antropologische en geografische inslag); luchtfotografie; het onderzoek van mensen- en dierenresten; het onderzoek van plantenresten; opgravingstechnieken; veldkartering; boerderijconstructie; vuursteenbewerking; aardewerktypen. Uiteraard zijn kanttekeningen te maken

bij de keus van de onderwerpen of bij de uitwerking van sommige thema's. Over de gehele linie staan de bijdragen echter op een goed niveau en wordt het werkterrein van de moderne archeologie voldoende bestreken. Alleen het vuursteenmateriaal is er bekaaid afgekomen. Zeker omdat hier bij amateurs veel belangstelling voor bestaat, was een overzicht van typen vuursteenartefacten (in het verlengde van het artikel over aardewerktypen) niet misplaatst geweest.

Het is een leesbaar en goed geïllustreerd boek dat van harte aan te bevelen is aan amateur-archeologen, studenten en aan degenen die in de praktijk van hun werk regelmatig met archeologisch onderzoek geconfronteerd worden.

K. J. Steehouwer / A. H. C. Warringa (red.), Archeologie in de praktijk. Methoden en technieken voor de (amateur) archeoloog. Uitgeverij Fibula-Van Dishoeck, Weesp 1985.

H. S.

Vondsten uit het Verleden

Bij het verschijnen van het boek *Verleden Land* (Boek van de Maand september 1981) bleek dat er zeer grote belangstelling bestaat voor fraai uitgevoerde en helder geschreven publikaties over de archeologie. Dit succes was een belangrijke aanleiding voor het recent verschijnen van de eerste in een reeks jaarboeken. *Vondsten uit het Verleden* werd in opdracht van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie uitgegeven door Natuur en Techniek. De redactieraad werd samengesteld uit vakmensen die gezamenlijk het hele veld van Nederlandse en Belgische archeologie kunnen overzien. Het boekje bevat vier lange en vijf korte artikelen. De vijf korte artikelen zullen een steeds terugkerend onderdeel vormen. Zij moeten in compacte vorm het jongste nieuws van het Nederlands archeologisch onderzoek, ook dat buiten Nederland, bekend maken.

Er ligt geen thema aan de aflevering 1986 ten grondslag: de artikelen behandelen een veelheid aan onderwerpen, variërend van prehistorische winning en handel van zout (door drs. P. W. van den Broeke) tot Indiaanse nederzettingen op St. Eustatius (prof. dr. L. P. Louwe Kooijmans en dr. A. H. Versteeg). Verder vermeldt de inhoudsopgave 'De geschiedenis van de archeologie' (drs. H. Fokkens en prof. dr. J. D. van der Waals), 'Toen het weer droog was' (dr. H. A. Heidinga), 'De Romeinse villa van Voerendaal' (drs. E. Milikowski en drs. W. J. H. Willems), 'Baksels en misbaksels' (H. L. de Groot en drs. T. J. Hoekstra), 'Het bronsdepot van het Drouwenerveld' (dr. P. B. Kooij), en 'Grafschilderingen in Dordrecht' (drs. H. Sarfatij en W. Haakma Wagenaar). Het jaarboek

richt zich op de markt van geïnteresseerden en archeologie-beoefenaars in ruime zin. De uitvoering van het eerste deeltje, met ruim 40 kleurenfoto's, heldere tekeningetjes en een prettige lay-out, komt daar geheel aan toegemoet.

Vondsten uit het Verleden. Oudheidkundig Bodemonderzoek. Maastricht-Brussel 1986. Uitgave in opdracht van de Stichting voor de Nederlandse Archeologie Amersfoort door Natuur en Techniek; 85 pagina's; ISBN 90 70157640. Prijs: f 19,75 exclusief verzendkosten; verkrijgbaar o.a. bij het secretariaat van de Stichting, Kleine Haag 2, 3811 HE Amersfoort.

R.M.

Stadsuitbreiding als particuliere bedrijfstak

Zo luidt de titel van een geïllustreerd artikel in het Jaarboek 1985 van de Geschiedkundige Vereniging Die Haghe (p. 100-133). Het is geschreven door R. Leferink met medewerking van R. Kleinegriss en heeft als ondertitel *Over het ontstaan van het moderne Den Haag in de periode 1850-1914*. Eén citaat zegt genoeg: 'De grote 19de-eeuwse wijken zijn alle door particuliere maatschappijen ontworpen en uitgevoerd. Hetzelfde geldt voor veel wijken die in de eerste decennia van de 20ste eeuw tot stand kwamen'. Een landelijk overzicht van dit in huidige ogen weinig aantrekkelijke verschijnsel zou een leemte vullen.

J.K.

Co Brandes en de 'Nieuwe Haagse School'

Hetzelfde jaarboek (p. 143-191) bevat onder bovenstaande titel een artikel van V. Freijser, dat een overzicht geeft van het vele en opvallende, dat de bouwmeester, tuin- en binnenhuisarchitect Jacobus Johannes Brandes aan zichtbare sporen in Den Haag heeft nagelaten. Brandes (1884-1955), hoewel geen avantgardist, 'beschouwde het als een uitdaging om met moderne middelen nieuwe schoonheid te creëren'. Zijn relatie tot het (aanvankelijke) Stijl-lid Jan Wils en tot andere architecten komt aan de orde, waarbij het evolutionaire veeleer dan revolutionaire van Brandes' opvattingen en werken in het oog springt. De Parkflat Marlot (1929) en de Daltonschool aan de Aronskelweg (1929-1932) behoren tot zijn meest bekende scheppingen. Zijn werk bleef overigens allerm minst tot Den Haag beperkt. Het artikel is van goede afbeeldingen en van een uitvoerig notenapparaat voorzien en wordt voorafgegaan door een schets van Brandes' leven, van de hand van C.A.J. Bastiaenen.

J.K.

Tentoonstellingen

De Oude Lutherse Kerk

In deze kleine expositie, die in het Amsterdams Historisch Museum is te zien, wordt een beeld gegeven van de betekenis van de Oude Lutherse Kerk in Amsterdam in heden en verleden, zowel voor de Lutheranen als voor de stad.

Er is een indeling gemaakt in vier hoofdstukken: 'kerk in de stad', 'kerk en gemeente: van de wieg tot het graf', 'kerk en gemeente: de kerkdienst' en 'kerk als gebouw'.

In de eerste afdeling wordt een indruk gegeven van de plaats van de kerk in de stad en in de omgeving van Spui en Singel. Bovendien wordt getoond hoe gebeurtenissen die op de stad als geheel betrekking hadden, ook in de kerk werden gevoeld zoals dat daadwerkelijk gebeurde tijdens de aardbeving in 1756. Het grootste deel van de tentoonstelling *De Oude Lutherse Kerk* is gewijd aan het Lutherse gemeentelven zelf waaraan in de twee volgende afdelingen aandacht wordt besteed. Er worden documenten getoond betreffende trouwen, dopen en aannemen en allerlei voorwerpen zoals avondmaalstellen en bijbels. In 'kerk en gebouw' worden onder meer enkele vondsten geëxposeerd die tijdens de restauratie werden gedaan.

Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam, zaal 17; 12 september t/m 2 november 1986; di-za 10-17 uur en zo 13-17 uur.

De eeuw van de Beeldenstorm

In het najaar van 1986 zal een unieke manifestatie plaatsvinden. Op zeven plaatsen wordt een tentoonstelling georganiseerd die is gewijd aan de 16e eeuw. Zij tonen iets van de politieke en culturele ontwikkelingen die het voorspel waren van de 17e eeuw in de Noordelijke Nederlanden. Doel van deze reeks tentoonstellingen is belangstelling te wekken voor een verontachtzaamde en ondergewaardeerde periode uit onze kunst- en cultuurgeschiedenis.

Bij elke tentoonstelling zal een catalogus of boek verschijnen. Deze zijn qua inhoud en vorm op elkaar afgestemd. Tevens zal er een kunstreisboekje verschijnen dat de monumenten van de 16e eeuw in het hele land behandelt, en zal het Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek geheel aan deze eeuw zijn gewijd. De zeven instellingen geven gezamenlijk een brochure uit waarin algemene informatie over de tentoonstellingen wordt gegeven.

Woelige tijden; Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm

Gemeentearchief, Amsteldijk 67, Amsterdam

19 september t/m 15 november
ma-za 10-16 uur
publikaties: *Woeliger tijden; Amsterdam in de eeuw van de beeldenstorm*, redactie Gemeentearchief Amsterdam, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1986, 128 pp., 150 ill. waarvan 8 in kleur, f 29,50.
P. D. J. van Iterson en P. H. J. van der Laan, *Resoluties van de vroedschap van Amsterdam, I, 1490-1550*. Amsterdam, Stichting H. J. Duyvis Fonds en De Bataafsche Leeuw, 1986, 160 pp., 16 ill., f 39,50.

De smaak van de elite; Amsterdamse kooplieden en hun cultuur in de 16de eeuw
Amsterdams Historisch Museum, Kalverstraat 92, Amsterdam

7 oktober t/m 7 december
di-za 10-17 uur, zo 13-17 uur
publikatie: *De smaak van de elite – Amsterdam in de tijd van de Beeldenstorm*, redactie R. E. Kistemaker en M. Jonker, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, ca. 128 pp., ca. 200 ill. waarvan 8 in kleur, f 29,50.

Kunst voor de Beeldenstorm; Noordnederlandse kunst 1525-1580

Rijksmuseum, Stadhouderskade 42, Amsterdam
13 september t/m 23 november
di-za 10-17 uur, zo 13-17 uur
publikaties: *W. Th. Kloek e.a., Kunst voor de Beeldenstorm, I*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1986, 192 pp., ca. 240 ill. waarvan 110 in kleur, f 29,50.
J. P. Filedt Kok e.a., Kunst voor de Beeldenstorm, II, (catalogus), Den Haag, Staatsuitgeverij, 1986, ca. 520 pp., 876 ill., ca. f 75,—.

Leerrijke reeksen/lessen in wel-leven; Grafiek van Maerten van Heemskerck

Frans Halsmuseum, Groot Heiligland 62, Haarlem
12 september t/m 23 november
ma-za 11-17 uur, zo 13-17 uur
publikatie: I. M. Veldman, *Leerrijke reeksen van Maerten van Heemskerck*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1986, 112 pp., ca. 70 ill., f 24,50.

De huisraad van een molenaarsweduwe; gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris

Museum Boymans-Van Beuningen, Mathenesserlaan 18-20, Rotterdam
10 september t/m 7 december
di-za 10-17, zo 11-17 uur
publikatie: *De Huisraad van een molenaarsweduwe; gebruiksvoorwerpen uit een 16de-eeuwse boedelinventaris*, redactie A. P. E. Reumpol, Amsterdam, De Bataafsche Leeuw, 1986, ca. 130 pp., ca. 200 ill., waarvan 8 in kleur, f 29,50.

Het boek in Nederland in de 16de eeuw

Museum Meermanno-Westreenianum, Prinsessekade 30, Den Haag

12 september t/m 22 november
ma-za 13-17 uur
publikatie: P. van Boheemen, N. P. J. van der Lof en E. van Meurs, *Het boek in Nederland in de 16de eeuw*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1986, 112 pp., ca. 100 ill. waarvan 8 in kleur, f 24,50.

Ketters en papen onder Filips II

Rijksmuseum Het Catharijneconvent, Nieuwegracht 63, Utrecht

10 september t/m 17 november
di-vrij 10-17 uur, za-zo 11-17 uur
publikatie: *Ketters en papen onder Filips II*, redactie P. P. W. M. Dirkse en R. P. Zijp, Utrecht, Het Catharijneconvent, 1986, 184 pp., 120 ill., f 25,—.

Brochure: 16 pp., ca. 10 ill., f 2,50. Verkrijgbaar bij de tentoonstellingen.

Kunstreisboekje: R. Vos en H. Leeman, *Het nieuwe ornament*, Den Haag, Staatsuitgeverij, 1986, ca. 120 pp., ca. 300 ill., ca. f 35,—.

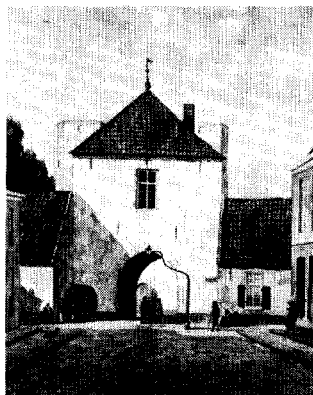
Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek:

Het NKJ 37 bevat opstellen over het naakt bij Jan Gossaert, het late werk van Lucas van Leyden, schilderijen van Maarten van Heemskerck en prenten naar zijn ontwerp, houtsneden van Cornelis Anthonisz, tapijten van Willem de Raadt en een nieuw ontdekt schilderij van Anthonis Blocklandt.

Onderzoek naar humanistische, protestantse of katholieke achtergronden wordt afgewisseld met stilistische beschouwingen en onderzoek naar het ontstaansproces van kunstwerken. Diepgravend archiefonderzoek werpt nieuw licht op de levens van enkele belangrijke kunstenaars en op de patronaatsverhoudingen bij het geven van gebrandschilderd glas.

DE WALBURG PERS

BELANGRIJKE UITGAVEN 1986

GESCHIEDENIS VAN DOETINCHEM

750 jaar stad

onder auspiciën van de Oudheidkundige Kring 'Deutekom' onder redactie van prof. dr. J. C. Boogman en S. Oosterhaven

416 pagina's
geïllustreerd
formaat 24,5 x 16,5 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 39,50

ISBN 906011.460.4

HET HUIS IN HET NOORDEINDE

Het Koninklijk Paleis Noordeinde historisch gezien

door Paul den Boer en Marten Loonstra

160 pagina's
geïllustreerd
formaat 22 x 28 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 49,50

ISBN 906011.489.2

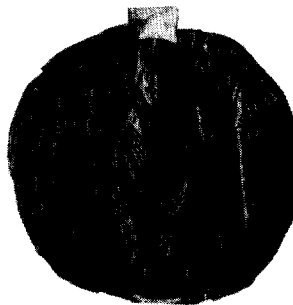
MUZIEKTENTEN IN GELDERLAND

onder auspiciën van De Gelderse Bloem

door S. Laansma en T. Brouwer

ca. 144 pagina's
geïllustreerd
formaat 25 x 19 cm
genaaid gebrocheerd
prijs f 24,—

ISBN 906011.468.X

DE SINT-SERVAASKERK TE MAASTRICHT

Bijdragen tot de kennis van de symboliek en de geschiedenis van de bouwdelen en de (bouw)sculptuur tot 1200

door Aart J. J. Mekking

ca. 330 pagina's
rijk geïllustreerd
formaat 24 x 17 cm
genaaid gebrocheerd
prijs ca. f 49,50

ISBN 906011.339.X

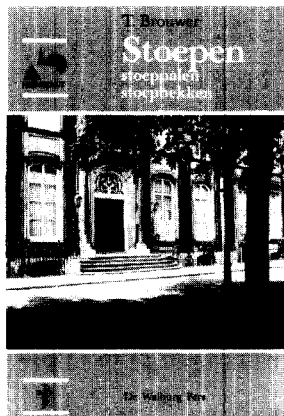
AMMERSOYEN

Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Amersoyen

onder auspiciën van de Stichting Vrienden der Geldersche Kasteelen onder redactie van D. J. G. Buurman

240 pagina's
rijk geïllustreerd in kleur en zwart/wit
formaat 29 x 21 cm
gebonden met stofomslag in kleur
prijs f 65,—

ISBN 906011.440.X

STOEPEN, STOEPPALEN, STOEPHEKKEN

Heemschut-serie

door T. Brouwer

ca. 160 pagina's
rijk geïllustreerd met foto's en tekeningen
formaat 24 x 17 cm
paperback met geplastificeerd omslag in kleur
prijs f 24,50

ISBN 906011.378.0

AMMERSOYEN

Bijdragen tot de geschiedenis van het kasteel, de heerlijkheid en de heren van Amersoyen

Boeken van De Walburg Pers zijn verkrijgbaar in de boekhandel en rechtstreeks bij de uitgever. U kunt informatie schriftelijk of telefonisch aanvragen bij De Walburg Pers, postbus 222 7200 AE ZUTPHEN, tel. 05750-10522, telex 48234 walbu